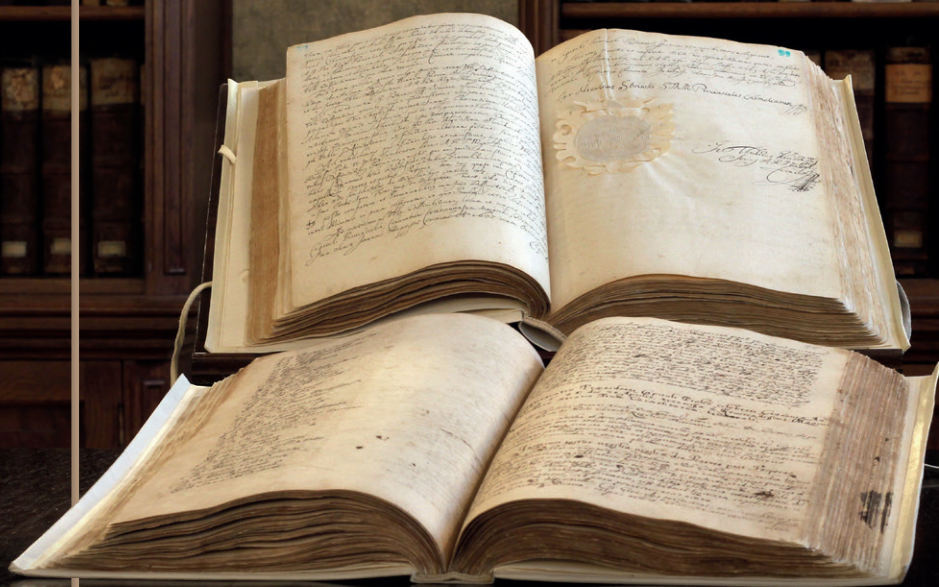

Dziedzictwo
kulturowe i historyczne
najstarszych akt kapituł
karmelitów dawnej obserwy
w Polsce (do 1688)

**Dziedzictwo kulturowe
i historyczne najstarszych
akt kapituł karmelitów
dawnej obserwy w Polsce
(do 1688)**

Dziedzictwo kulturowe i historyczne najstarszych akt kapituł karmelitów dawnej obserwy w Polsce (do 1688)

pod redakcją Tomasza Graffa
przy współpracy Szymona Suleckiego

UNIwersytet Papiński Jana Pawła II w Krakowie
WYDAWNICTWO NAUKOWE
KRAKÓW 2025

Recenzja wydawnicza

ks. dr hab. Andrzej Bruździński, em. prof. Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II
w Krakowie

Korekta

Dawid Klimowski

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Publikacja sfinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu
Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”:
Nr projektu NPRH/DN/SP/0008/2023/12, tytuł projektu: „Najstarsze akta kapituł
karmelitów dawnej obserw w Polsce (do 1688) – edycja krytyczna”;
kwota dofinansowania 731 897,77 zł; całkowita wartość projektu 731 897,77 zł.

Ten utwór jest dostępny na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe (CC BY 4.0).

Copyright © Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

ISBN 978-83-8370-103-5 (online)

DOI: <https://doi.org/10.15633/9788383701035>

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
Wydawnictwo Naukowe
30-348 Kraków, ul. Bobrzyńskiego 10

+48 12 422 60 40, wydawnictwo@upjp2.edu.pl
<https://ksiegarnia.upjp2.edu.pl>

Tomasz Graff

 <https://orcid.org/0000-0002-2142-086X>

UNIwersYTET PAPIESKI JANA PAWŁA II W KRAKOWIE

 <https://ror.org/0583g9182>

Założenia projektu „Najstarsze akta kapituł karmelitów dawnej obserwy w Polsce (do 1688) – edycja krytyczna” (2024–2027)

 <https://doi.org/10.15633/9788383701035.01>

Przedmiotem zadania projektowego realizowanego przez Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie w latach 2024–2027 w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki jest zainicjowanie opracowania edycji materiałów źródłowych związanych z polskimi karmelitami. Jako pierwsze zostaną wydane najstarsze akta kapituł prowincjalnych (XV–XVII wiek). Wspomniane akta, jak również księgi fundacji, stanowią obok dokumentów pergaminowych z epoki średniowiecza zrab najstarszych źródeł do dziejów karmelitów w Polsce. Spośród zachowanych w archiwach karmelitańskich tekstów edycji zostaną poddane odpisy protokołów najstarszych kapituł z lat 1463–1667, 1678 przechowywane w Archivum Generale Ordinis Carmelitarum w Rzymie oraz dwie księgi kapituł prowincjalnych z lat 1603–1667 i 1668–1688 znajdujące się w Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie.

Ramy projektu wyznaczają ponadto najważniejsze wydarzenia z historii karmelitów na ziemiach polskich, to jest: sprowadzenie zakonników do Polski (koniec XIV wieku) oraz powstanie kolejnej prowincji karmelitańskiej (ruskiej) w Rzeczypospolitej (1687). Pierwsze klasztory na ziemiach polskich należały od końca XIV wieku do prowincji górnoniemieckiej. Została ona utworzona w 1348 roku, natomiast w 1411 roku wydzielono z niej prowincję czeską, która funkcjonowała do 1440 roku. Oprócz Czech i Polski obejmowała ona Prusy, Saksonię, Turynię i Węgry. Następnie wydzielono prowincję saską. Prawdopodobnie część polskich konwentów funkcjonowała wówczas w ramach osobnego wikariatu. W roku 1462 została utworzona odrębna prowincja polsko-czeska (klasztory w Krakowie, Poznaniu, Bydgoszczy, Gdańsku, Jaśle, wkrótce także Płońsku i kolejnych, a także w Czechach: Pradze, Tachowie, Strzegomiu, później Chyše i Rabštejnie nad Střelou). Czeskie placówki funkcjonowały w niej do lat 30.–40. XVI wieku¹. Z tego właśnie okresu pochodzą najstarsze odpisy kapituł. W historiografii zakonnej przyjęło się, że na okres od 2. ćwierci XVI wieku po rok 1551 datuje się utworzenie samodzielnej prowincji polskiej. Jak wspomniano

- 1 I. Chodynicki, *Wiadomość historyczna o fundacyach klasztorów zakonu karmelitańskiego, niegdyś w Polsce i Litwie, a później pod panowaniem Austrii, Rossyi i Pruss, zostających*, Lwów 1846; T. M. Trajdos, *U zarania karmelitów w Polsce*, Warszawa 1993; B. Tomaszewski, *Dzieje zakonu OO. Karmelitów w Polsce na Litwie i Rusi (1397–1997)*, Kraków 1988 (mps); C. Martini, *Der deutsche Carmel*, Bamberg 1922; Wołyniak (J. M. Giżycki), *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, Kraków 1918; *Monasticon Carmelitanum: Die Klöster des Karmelitenordens (O. Carm.) in Deutschland von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Hrsg. E. Klueting, S. Panzer, A. Scholten, Münster 2012; por. J. Smet., *The Carmelites. A History of the brothers of our Lady of Mount Carmel*, vol. 1, Roma 1975; J. Smet, *The Carmelites. A History of the brothers of our Lady of Mount Carmel*, vol. 2, Darien 1976; J. Smet, *The Carmelites. A History of the brothers of our Lady of Mount Carmel*, vol. 3, Darien 1982; J. Smet, *The Carmelites. A History of the brothers of our Lady of Mount Carmel*, vol. 4, Darien 1985; Z. Zyglewski, *Z dziejów klasztoru karmelitów w Bydgoszczy 1398–1816*, [w:] *Karmelitańskie dziedzictwo Bydgoszczy*, red. M. Puźniak, Bydgoszcz 2017, s. 61–62 (Duchowe Dziedzictwo Diecezji Bydgoskiej, 2).

wyżej, w 1687 roku powstała natomiast prowincja ruska pod wezwaniem św. Józefa z głównym klasztorem we Lwowie (przede wszystkim ze względu na dużą liczbę klasztorów w polskiej prowincji karmelitów i znaczne odległości między nimi). Tym samym można zauważyć, że lata 1551–1687 to czas funkcjonowania samodzielnej jednostki organizacyjnej zakonu liczącej 34 klasztory, które były rozrzucone na ziemiach Rzeczypospolitej.

Dotychczas nie ukazały się publikacje przedstawiające całościowy obraz funkcjonowania prowincji czesko-polskiej oraz polskiej w interesującym nas okresie. Projektowane badania wraz z edycją krytyczną akt kapituł karmelitów dawnej obserwacji od XV wieku do lat 1687–1688 mają zatem dostarczyć fundament źródłowy do dalszych badań.

Aby umożliwić jak najszerszemu gronu badaczy skorzystanie z wyników pracy zespołu, każdy z planowanych tomów zostanie poprzedzony wstępem zawierającym zarówno charakterystykę samego źródła, jak i jego opis kodykologiczny. We wstępie do pierwszego tomu znajdą się ponadto szersze rozważania dotyczące funkcjonowania prowincji w tym okresie oraz zasady edycji. Poprzez umieszczenie wyników badań w serwisie Polona na zasadach wolnego dostępu badacze otrzymają bezcenne narzędzie, dzięki któremu możliwe będzie uzupełnienie obrazu przeszłości dawnej Rzeczypospolitej o dzieje karmelitańskiego zakonu mendykanckiego. Udostępnienie wyników badań w formie plików PDF za pośrednictwem Internetu stworzy badaczom reprezentującym różne dyscypliny naukowe niepowtarzalne możliwości, np. w zakresie zastosowania nowych technik badawczych wykorzystywanych przy analizie źródeł, takich jak metoda statystyczna do badań rękopisów bądź taksonomia numeryczna. Materiały źródłowe będące przedmiotem projektu stanowią ponadto narzędzie do poznania nie tylko biografistyki zakonnej, lecz także mikrohistorii Kościoła Rzeczypospolitej.

Edycja źródłowa umożliwi badaczom poznanie dziejów prowincji, historii poszczególnych klasztorów oraz da możliwość rozpoczęcia badań prozopograficznych.

Ze względu na znaczną objętość rękopisów przeznaczonych do edycji planowane jest wydanie trzech tomów:

Tom pierwszy – Marcin Behm, *Compendium libri Provinciae* 1462–1667, 1678, Archivum Generale Ordinis Carmelitarum w Rzymie, sygn. II. Polonia Commune 1 (objętość rękopisu – około 80 stron).

Tom drugi – Akta kapituł prowincjalnych, sesji definitorów prowincji, kopie pism generała zakonu z lat 1603–1667, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 93 (objętość rękopisu – 468 stron).

Tom trzeci – Liber provinciae Polonae fratrum ordinis Beatissimae Mariae Virginis de Monte Carmeli continens acta et decreta capitularia definitoria aliaque pertinentia confectus et inchoatus z lat 1668–1688, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 94 (objętość rękopisu – 472 strony).

Każdy z tomów oprócz wstępu zawierać będzie także indeksy osobowy i geograficzny. Celem edycji jest dotarcie do polskich badaczy, jak również do historyków z innych krajów, dlatego za podstawę przyjęto język źródła – łacinę.

Akta kapituł stanowią istotne źródła do dziejów zgromadzeń zakonnych; zapisy poszczególnych kapituł informują o wszystkich najważniejszych przestrzeniach działalności prowincji. Można odnaleźć tam informacje o studiach zagranicznych ojców, decyzjach o mianowaniu na wybrane funkcje i stanowiska w zakonie, a także o sprawach bieżących poszczególnych konwentów. Niemożliwe jest prowadzenie badań podstawowych dotyczących karmelitów ani mendykantów bez krytycznej edycji akt kapituł prowincjalnych. Historycy zajmujący się regionalistyką odnajdą w nich najważniejsze informacje do dziejów miast i jednostkowych klasztorów na terenie dawnej Rzeczypospolitej². Historycy prawa będą mogli z kolei prześledzić metodę funkcjonowania

2 Zob. np. S. Sulecki, *Źródła do dziejów klasztoru bydgoskiego w archiwach karmelitów*, [w:] *Karmelitańskie dziedzictwo Bydgoszczy*, red. M. Puźniak, Bydgoszcz 2017, s. 205–223 (Duchowe Dziedzictwo Diecezji Bydgoskiej, 2).

zarządów prowincji oraz poszczególnych klasztorów. Przy zastosowaniu metody prozopograficznej możliwe stanie się uchwycenie mobilności zakonnej oraz przebiegu karier zakonników, a także ukazanie ich pochodzenia społecznego. Analiza karier zakonnych umożliwi pełniejsze spojrzenie na funkcjonowanie środowiska zakonnego w strukturze dawnej Rzeczypospolitej i wzajemne oddziaływanie struktur zakonnych, miejskich, jak również kręgów kultury wysokiej. Edycja źródła w języku łacińskim umożliwi ponadto badania nie tylko historykom, ale także reprezentantom innych dyscyplin naukowych, m.in. lingwistom zajmującym się nowożytną łaciną.

Planowana edycja źródłowa stanowi pierwszy krok w kierunku stworzenia słownika karmelitów w dawnej Rzeczypospolitej. Tym samym otwarte zostaną nowe perspektywy badawcze dla poznania dziejów zakonu karmelitów w Polsce w okresie przedrozbiorowym. Prace te prowadzone są z wykorzystaniem metod i warsztatu edytora źródeł średniowiecznych i nowożytnych, co pozwala na uzyskanie krytycznej podstawy tekstowej. Po ustaleniu poprawnej lekcji tekstu zespół badawczy sporządza odpisy, które następnie poddawane są weryfikacji oraz korekcie językowej wykonanej przez filologa. W kolejnym etapie badacze skupiają się na identyfikacji osób i miejsc wymienianych w analizowanych rękopisach, co pozwala na pełniejsze osadzenie materiału źródłowego w realiach historycznych. Szczególnym wyzwaniem jest rozpoznanie setek imion i nazwisk (nierzadko samych imion) zakonników. Po zakończeniu prac edytorskich związanych z opracowaniem i przygotowaniem akt do druku nastąpi etap redakcji materiału oraz sporządzenia indeksów osobowego i geograficznego. Całość dopełni przygotowanie streszczenia w języku angielskim. Efektem końcowym projektu będzie dostępna zarówno w wersji drukowanej, jak i online krytyczna edycja najważniejszych źródeł do dziejów karmelitów w Polsce, stanowiąca istotny wkład w badania nad historią zakonu.

W trakcie realizacji projektu kluczowym zadaniem jest przeprowadzenie szczegółowych kwerend archiwalnych, krajowej i zagranicznej,

w instytucjach zawierających dokumenty i akta odnoszące się do dziejów zakonu karmelitów w Polsce. Analizie poddawane są szczególnie akta kapituł prowincjalnych przechowywane w archiwach rzymskim oraz krakowskim³. Równocześnie wykorzystywane są znane już zespołowi archiwalia dostępne w Polsce i za granicą⁴, jak również źródła drukowane⁵ oraz opracowania naukowe, w tym niezwykle pomocne publikacje

- 3 *Compendium libri Provinciae 1462–1667*, Archivum Generale Ordinis Carmelitarum w Rzymie, sygn. II. Polonia Commune 1; Akta kapituł prowincjalnych, sesji definitorów prowincji, kopie pism generała zakonu, 1603–1667, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 93; *Liber provinciae Poloniae fratrum ordinis Beatissimae Mariae Virginis de Monte Carmeli continens acta et decreta capitularia definitoria...*, 1668–1688, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 94.
- 4 *Liber continens acta et decreta capitulorum generalium, provincialium, definitorialium sub regimine A. R. P. Martini Charzewicz...* prioris conventus huius Maioris Arenari Cracoviensis, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 95; *Liber provinciae Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae...* continens acta capitularia et definitoria, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 96; A. Kośliński, *Index fundationum monasteriorum Provinciae Poloniae Carmelitarum Antiquae Regularis Observantiae*, 1676, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 92; *Księga nowicjatu w klasztorze karmelitów w Krakowie na Piasku*, 1509–1764, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 128; *Księga zmarłych ojców, braci i sióstr zakonu karmelitańskiego prowincji polskiej w latach 1620–1920*, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 139; *Liber memorabilium sive tractatus historico-chronologicus de origine, fundatione, erectione, statu aliisque revolutionibus ecclesiae et conventus Leopoliensis*, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 338; *Kopiarz klasztoru karmelitów w Krakowie na Piasku*, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 645; *Fundationes Monasteriorum FF. Carmelitarum... per Regnum Poloniae*, 1653, Archivum Generale Ordinis Carmelitarum w Rzymie, sygn. I. Polonia 2; *Apographum omnium privilegiorum conventus Cracoviensis in Arenis*, Archiwum Narodowe w Krakowie, rkps 3329.
- 5 *Acta des Karmelitenprovinzials Andreas Stoss (1534–1538)*, bearbeitet von A. Dec kert, M. Hösler, Roma 2000; *Acta Capitulorum Generalium Ordinis Fratrum B. V. Mariae de Monte Carmelo*, vol. 1: *Ab anno 1318 usque ad annum 1593*, ed. G. Wessels, Roma 1912; *Acta Capitulorum Generalium Ordinis Fratrum B. V. Mariae de Monte Carmelo*, vol. 2: *Ab anno 1598 usque ad annum 1902*, ed. G. Wessels, Roma 1934; *Bullarium Carmelitanum: plures complectens summorum pontificum constitutiones ad ordinem fratrum beatissimae semperque Virginis Dei genetricis Mariae de Monte Carmelo spectantes*, vol. 1–2, ed. E. Monsignano, Roma,

ukazujące historię karmelitów ze szczególnym uwzględnieniem ziem polskich⁶.

- G. Plachius, 1715–1718; *Bullarium Carmelitanum: plures complectens summorum pontificum constitutiones ad ordinem fratrum beatissimae semperque Virginis Dei genetricis Mariae de Monte Carmelo spectantes*, vol. 3–4, ed. J. A. Ximenez, Roma, Typ. Hermathenea, 1768; *Corpus Constitutionum Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo*, vol. 1: 1281–1456, a cura di E. Tinambunan, E. Boaga, Roma 2011; C. de Villiers, *Bibliotheca Carmelitana, notis criticis et dissertationibus illustrata*, Orlean, M. Couret & J. Rouzeau-Montaut, 1752; A. Deckert, *Die Oberdeutsche Provinz der Karmeliten nach den Akten ihrer Kapitel von 1421 bis 1529*, Roma 1961.
- 6 Zob. np. A. Bielak, M. Bebak, *Słowo, obraz i dźwięk w „Graduale de sanctis” ze zbiorów krakowskich karmelitów*, Kraków 2022; J. Boyce, *Carmelite Liturgy and Spiritual Identity. The Choir Books of Kraków*, Turnhout 2008; I. Chodynicki, *Wiadomość historyczna o fundacyach klasztorów zakonu karmelitańskiego, niegdyś w Polsce i Litwie, a później pod panowaniem Austrii, Rossyi i Pruss, zostających*, Lwów 1846; J. Dębiński, *Z historii zakonu karmelitów dawniej obserwacji, czyli trzewiczkowych (carmelitae calceati)*, „*Studia Wrocławskie*” 18 (2016), s. 373–390; J. Dębiński, *Karmelici trzewiczkowi i ich działalność ewangelizacyjna w Polsce*, „*Studia Wrocławskie*” 19 (2017), s. 473–492; O. Filek, *Nauka i nauczanie w zakonach karmelitańskich*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2, cz. 2: *Od odrodzenia do oświecenia: Teologia neoscholastyczna i jej rozwój w akademiach i szkołach zakonnych*, red. M. Rechowicz, Lublin 1975, s. 367–390; *Karmelitańskie dziedzictwo Bydgoszczy*, red. M. Puziak, Bydgoszcz 2017 (*Duchowe Dziedzictwo Diecezji Bydgoskiej*, 2); G. Kloskowski, *Karmelici trzewiczkowi prowincji wielkopolskiej w XVII–XVIII wieku*, „*Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*” 98 (2012), s. 149–271, <https://doi.org/10.31743/abmk.11735>; W. Kolak, *Stanisław ze Stolca*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 42.1, z. 172, red. A. Romanowski, Warszawa–Kraków 2003, s. 82–83; M. Krajewski, *Kościół i klasztor Ojców Karmelitów w Oborach*, Obory 1986; M. Krajewski, *Pod szatą Karmelu. Kościół i klasztor Ojców Karmelitów w Trutowie*, Trutowo–Brodnica 2016; F. B. Lickteig, *The German Carmelites at the medieval universities*, Washington 1977; C. Martini, *Der deutsche Carmel*, Bamberg 1922; *Monasticon Carmelitanum: Die Klöster des Karmelitenordens (O. Carm.) in Deutschland von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Hrsg. E. Klueting, S. Panzer, A. Scholten, Münster 2012; T. Niklas, *Graficzny wizerunek św. Eliasza ze zbiorów karmelitów na Piasku w Krakowie*, „*Sztuka i Kultura*” 1 (2013), s. 87–99, <https://doi.org/10.12775/SZiK.2013.004>; B. Panek, *Prowincjałowie karmelitów na ziemiach polskich (1397–1997)*, „*Saeculum Christianum: Pismo Historyczno-Społeczne*” 4 (1997) nr 2, s. 43–83; I. Rolska, *The history of the foundation of the Calced Carmelite Church in Wola Gułowska*, „*Folia Historica Cracoviensia*” 22 (2016), s. 377–398, <https://doi.org/10.15633/fhc.2086>; J. Smet, *The Carmelites. A History of the brothers of our Lady of Mount Carmel*, vol. 1, Roma 1975; J. Smet, *The Carmelites. A History of the brothers of our*

Podsumowując, należy stwierdzić, że projekt opublikowania edycji źródłowej najstarszych zachowanych kapituł czesko-polskiej i polskiej prowincji karmelitów ma duże znaczenie dla badań nad kulturą narodową i dziedzictwem Polski w Europie Środkowo-Wschodniej. Materiały te nie były dotąd publikowane ani szeroko wykorzystywane do badań naukowych. Dzięki publikacji oraz krytycznemu opracowaniu akt i protokołów kapituł prowincjalnych, które są najważniejszymi źródłami do dziejów polskich karmelitów, przyszli badacze będą mieli dogodny dostęp do materiałów, które mogą zostać wykorzystane przy

Lady of Mount Carmel, vol. 2, Darien 1976; J. Smet, *The Carmelites. A History of the brothers of our Lady of Mount Carmel*, vol. 3, Darien 1982; J. Smet, *The Carmelites. A History of the brothers of our Lady of Mount Carmel*, vol. 4, Darien 1985; P. Spiller, G. Zań-Ograbek, *Arcybractwo Szkaplerza Świętego przy kościele Karmelitów w Krakowie „na Piasku”*: historia, duchowość, ikonografia, Kraków 2001; S. Sulecki, *Księgozbiór klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie*, Kraków 2014; S. Sulecki, *O nieznanym gmerku karmelity o. Jana z Kazimierza (zm. 1551)*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 10 (2004), s. 249–253; S. Sulecki, *Proweniencja jako źródło informacji o elicie karmelitów na Piasku*, „Biuletyn Informacyjny Komisji Historycznej PAN Oddział w Katowicach” 13 (2016), s. 33–37; S. Sulecki, *Stoiński Jan Anioł (ok. 1652–1715)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 43.4, z. 179: *Sternfeld Ary–Stoiński Jan*, Warszawa–Kraków 2005, s. 632–633; S. Sulecki, *Szablowski Elias*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 46.3, z. 190: *Syska Józef–Szafranec Sykstus*, red. A. Romanowski, Warszawa–Kraków 2009, s. 340–341; A. Szudrowicz, *Karmelici w Kcyni (1612–1835). Rola zakonu w życiu miasta i okolicy*, Bydgoszcz 2001; W. Szymborski, *Uwagi o znaczeniu religijnym Sanktuarium Matki Bożej Piaskowej w Krakowie na przełomie średniowiecza i czasów odrodzenia*, „*Peregrinus Cracoviensis*” 22 (2011), s. 197–216; B. Tomaszewski, *Dzieje klasztoru OO. Karmelitów „Na Piasku” w Krakowie*, Kraków 1970 (mps); B. Tomaszewski, *Dzieje zakonu OO. Karmelitów w Polsce na Litwie i Rusi (1397–1997)*, Kraków 1988 (mps); T. M. Trajdos, *Fundacja klasztoru karmelitów trzewickowych na Piasku w Krakowie*, „*Nasza Przyszłość*” 60 (1983), s. 91–127; T. M. Trajdos, *Karmelici trzewickowi w Akademii Krakowskiej w XV wieku*, „*Poznańskie Studia Teologiczne*” 6 (1986), s. 291–300; T. M. Trajdos, *Karmelici we Lwowie*, „*Przegląd Historyczny*” 87 (1996) nr 3, s. 497–513; T. M. Trajdos, *U zarania karmelitów w Polsce*, Warszawa 1993; A. Urbański, *Behm Marcin*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 1, red. W. Kończyszński i in., Kraków 1935, s. 399; Wołyniak (J. M. Giżycki), *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, Kraków 1918; J. Wyrozumski, *Fundacja klasztoru oo. karmelitów na Piasku*, „*Rocznik Krakowski*” 77 (2011), s. 9–14.

opracowywaniu wielu zagadnień, takich jak np. mobilność duchowieństwa zakonnego, drogi awansu (w tym kariera wewnątrz zakonu), kontakty z elitą polityczną i intelektualną Polski, jak również tych związanych z gospodarką, dziejami szkolnictwa, a także prawodawstwa. Planowana edycja źródłowa stanowi pionierską pracę w odniesieniu do zarówno dziejów historiografii karmelitańskiej w Polsce, jak i badań nad mendykantami w epoce staropolskiej.

Należy żywić nadzieję, że edycja da kolejny impuls do badań nad dawnymi zakonami i modelami religijności. Z kolei planowane w przyszłości prace nad słownikiem przyczynią się do poznania środowisk zakonnych i społeczeństwa dawnej Rzeczypospolitej, jak również umożliwią współpracę z międzynarodowym projektem Bibliotheca Carmelitana Nova, wzbogacając go o biogramy pisarzy z polskiej prowincji karmelitów.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Akta kapituł prowincjalnych, sesji definitorów prowincji, kopie pism generała zakonu, z lat 1603–1667, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 93.
- Apographum omnium privilegiorum conventus Cracoviensis in Arenis*, Archiwum Narodowe w Krakowie, rkps 3329.
- Behm M., *Compendium libri Provinciae 1462–1667, 1678*, Archivum Generale Ordinis Carmelitarum w Rzymie, sygn. II. Polonia Commune.
- Fundationes Monasteriorum FF. Carmelitarum... per Regnum Poloniae*, 1653, Archivum Generale Ordinis Carmelitarum w Rzymie, sygn. I. Polonia 2.
- Liber continens acta et decreta capitulorum generalium, provincialium, definitorialium sub regimine A. R. P. Martini Charzewicz... prioris conventus huius Maioris Arenari Cracoviensis, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 95.

Liber memorabilium sive tractatus historico-chronologicus de origine, fundatione, erectione, statu aliisque revolutionibus ecclesiae et conventus Leopoliensis, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 338.

Liber provinciae Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae... continens acta capitularia et definitoria, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 96.

Liber provinciae Polonae fratrum ordinis Beatissimae Mariae Virginis de Monte Carmeli continens acta et decreta capitularia definitoria..., 1668–1688, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 94.

Kopiarz klasztoru karmelitów w Krakowie na Piasku, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 645.

Kośliński A., *Index foundationum monasteriorum Provinciae Polonae Carmelitarum Antiquae Regularis Observantiae*, 1676, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 92.

Księga nowicjatu w klasztorze karmelitów w Krakowie na Piasku, 1509–1764, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 128.

Księga zmarłych ojców, braci i sióstr zakonu karmelitańskiego prowincji polskiej w latach 1620–1920, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 139.

Źródła drukowane

Acta Capitulum Generalium Ordinis Fratrum B. V. Mariae de Monte Carmelo, vol. 1: *Ab anno 1318 usque ad annum 1593*, ed. G. Wessels, Roma 1912.

Acta Capitulum Generalium Ordinis Fratrum B. V. Mariae de Monte Carmelo, vol. 2: *Ab anno 1598 usque ad annum 1902*, ed. G. Wessels, Roma 1934.

Acta des Karmelitenprovinzialen Andreas Stoss (1534–1538), bearbeitet von A. Deckert, M. Hösler, Roma 2000.

Bullarium Carmelitanum: plures complectens summorum pontificum constitutiones ad ordinem fratrum beatissimae semperque Virginis Dei genetricis Mariae de Monte Carmelo spectantes, vol. 1–2, ed. E. Monsignano, Roma, G. Plachius, 1715–1718.

- Bullarium Carmelitanum: plures complectens summorum pontificum constitutiones ad ordinem fratrum beatissimae semperque Virginis Dei genetricis Mariae de Monte Carmelo spectantes*, vol. 3–4, ed. J. A. Ximenez, Roma, Typ. Hermathenea, 1768.
- Corpus Constitutionum Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo*, vol. 1: 1281–1456, a cura di E. Tinambunan, E. Boaga, Roma 2011.
- Deckert A., *Die Oberdeutsche Provinz der Karmeliten nach den Akten ihrer Kapitel von 1421 bis 1529*, Roma 1961.
- Villiers C. de, *Bibliotheca Carmelitana, notis criticis et dissertationibus illustrata*, Orlean, M. Couret & J. Rouzeau-Montaut, 1752.

Opracowania

- Bielak A., Bebak M., *Słowo, obraz i dźwięk w „Graduale de sanctis” ze zbiorów krakowskich karmelitów*, Kraków 2022.
- Boyce J., *Carmelite Liturgy and Spiritual Identity. The Choir Books of Kraków*, Turnhout 2008.
- Chodynicki I., *Wiadomość historyczna o fundacyach klasztorów zakonu karmelitańskiego, niegdyś w Polsce i Litwie, a później pod panowaniem Austrii, Rosyi i Pruss, zostających*, Lwów 1846.
- Dębiński J., *Z historii zakonu karmelitów dawnej obserwacji, czyli trzewickowych (carmelitae calceati)*, „Studia Wrocławskie” 18 (2016), s. 373–390.
- Dębiński J., *Karmelici trzewickowi i ich działalność ewangelizacyjna w Polsce*, „Studia Wrocławskie” 19 (2017), s. 473–492.
- Filek O., *Nauka i nauczanie w zakonach karmelitańskich*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2, cz. 2: *Od odrodzenia do oświecenia: Teologia neoscholastyczna i jej rozwój w akademiach i szkołach zakonnych*, red. M. Rechowicz, Lublin 1975, s. 367–390.
- Karmelitańskie dziedzictwo Bydgoszczy*, red. M. Puziak, Bydgoszcz 2017 (*Duchowe Dziedzictwo Diecezji Bydgoskiej*, 2).
- Kloskowski G., *Karmelici trzewickowi prowincji wielkopolskiej w XVII–XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 98 (2012), s. 149–271, <https://doi.org/10.31743/abmk.11735>.

- Kolak W., *Stanisław ze Stolca*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 42.1, z. 172, red. A. Romanowski, Warszawa–Kraków 2003, s. 82–83.
- Krajewski M., *Kościół i klasztor Ojców Karmelitów w Oborach*, Obory 1986.
- Krajewski M., *Pod szatą Karmelu. Kościół i klasztor Ojców Karmelitów w Trutowie*, Trutowo–Brodnica 2016.
- Lickteig F. B., *The German Carmelites at the medieval universities*, Washington 1977.
- Martini C., *Der deutsche Carmel*, Bamberg 1922.
- Monasticon Carmelitanum: Die Klöster des Karmelitenordens (O. Carm.) in Deutschland von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Hrsg. E. Klueting, S. Panzer, A. Scholten, Münster 2012.
- Niklas T., *Graficzny wizerunek św. Eliasza ze zbiorów karmelitów na Piasku w Krakowie*, „Sztuka i Kultura” 1 (2013), s. 87–99, <https://doi.org/10.12775/SZiK.2013.004>.
- Panek B., *Prowincjałowie karmelitów na ziemiach polskich (1397–1997)*, „Saeculum Christianum: Pismo Historyczno-Społeczne” 4 (1997) nr 2, s. 43–83.
- Rolska I., *The history of the foundation of the Calced Carmelite Church in Wola Gułowska*, „Folia Historica Cracoviensia” 22 (2016), s. 377–398, <https://doi.org/10.15633/fhc.2086>.
- Smet J., *The Carmelites. A History of the brothers of our Lady of Mount Carmel*, vol. 1, Roma 1975.
- Smet J., *The Carmelites. A History of the brothers of our Lady of Mount Carmel*, vol. 2, Darien 1976.
- Smet J., *The Carmelites. A History of the brothers of our Lady of Mount Carmel*, vol. 3, Darien 1982.
- Smet J., *The Carmelites. A History of the brothers of our Lady of Mount Carmel*, vol. 4, Darien 1985.
- Spiller P., Zań-Ograbek G., *Arcybractwo Szkaplerza Świętego przy kościele Karmelitów w Krakowie „na Piasku”: historia, duchowość, ikonografia*, Kraków 2001.
- Sulecki S., *Księgozbiór klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie*, Kraków 2014.

- Sulecki S., *O nieznanym gmerku karmelity o. Jana z Kazimierza (zm. 1551)*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 10 (2004), s. 249–253.
- Sulecki S., *Proweniencja jako źródło informacji o elicie karmelitów na Piasku*, „Biuletyn Informacyjny Komisji Historycznej PAN Oddział w Katowicach” 13 (2016), s. 33–37.
- Sulecki S., *Źródła do dziejów klasztoru bydgoskiego w archiwach karmelitów*, [w:] *Karmelitańskie dziedzictwo Bydgoszczy*, red. M. Puziak, Bydgoszcz 2017, s. 205–223 (*Duchowe Dziedzictwo Diecezji Bydgoskiej*, 2).
- Sulecki S., *Stoiński Jan Anioł (ok. 1652–1715)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 43.4, z. 179: *Sternfeld Ary–Stoiński Jan*, Warszawa–Kraków 2005, s. 632–633.
- Sulecki S., *Szablowski Eliaszy*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 46.3, z. 190: *Syska Józef–Szafraniec Sykstus*, red. A. Romanowski, Warszawa–Kraków 2009, s. 340–341.
- Szudrowicz A., *Karmelici w Kcyni (1612–1835). Rola zakonu w życiu miasta i okolicy*, Bydgoszcz 2001.
- Szyborski W., *Uwagi o znaczeniu religijnym Sanktuarium Matki Bożej Piskowej w Krakowie na przełomie średniowiecza i czasów odrodzenia*, „*Perregrinus Cracoviensis*” 22 (2011), s. 197–216.
- Tomaszewski B., *Dzieje klasztoru OO. Karmelitów „Na Piasku” w Krakowie*, Kraków 1970 (mps).
- Tomaszewski B., *Dzieje zakonu OO. Karmelitów w Polsce na Litwie i Rusi (1397–1997)*, Kraków 1988 (mps).
- Trajdos T. M., *Fundacja klasztoru karmelitów trzewickowych na Piasku w Krakowie*, „*Nasza Przyszłość*” 60 (1983), s. 91–127, <https://doi.org/10.52204/np.1983.60.91-127>.
- Trajdos T. M., *Karmelici trzewickowi w Akademii Krakowskiej w XV wieku*, „*Poznańskie Studia Teologiczne*” 6 (1986), s. 291–300.
- Trajdos T. M., *Karmelici we Lwowie*, „*Przegląd Historyczny*” 87 (1996) nr 3, s. 497–513.
- Trajdos T. M., *U zarania karmelitów w Polsce*, Warszawa 1993.
- Urbański A., *Behm Marcin*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 1, red. W. Kopczyński i in., Kraków 1935, s. 399.

Wołyniak (J. M. Giżycki), *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, Kraków 1918.

Wyrozumski J., *Fundacja klasztoru oo. karmelitów na Piasku*, „Rocznik Krakowski” 77 (2011), s. 9–14.

Zyglewski Z., *Z dziejów klasztoru karmelitów w Bydgoszczy 1398–1816*, [w:] *Karmelitańskie dziedzictwo Bydgoszczy*, red. M. Puziak, Bydgoszcz 2017, s. 61–62 (Duchowe Dziedzictwo Diecezji Bydgoskiej, 2).

Abstrakt

Projekt realizowany na Uniwersytecie Papieskim Jana Pawła II w ramach grantu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki w latach 2024–2027 zakłada krytyczną edycję najstarszych akt kapituł karmelitów dawnej obserwy w Polsce do 1688 roku. Celem jest publikacja źródeł z archiwów rzymskich i krakowskich w trzech tomach dostępnych także online. Opracowanie umożliwi badania nad historią zakonu, duchowieństwa, edukacji, gospodarki i kontaktów polityczno-kulturowych. Edycja aktów stworzy fundament do dalszych badań prozopograficznych oraz opracowania słownika karmelitów dawnej Rzeczypospolitej.

Słowa kluczowe: karmelici, edycja źródeł, kapituły prowincjalne, Rzeczpospolita, historia zakonów

Abstract

The project, funded by the National Programme for the Development of the Humanities and conducted at the Pontifical University of John Paul II in the years 2024–2027, aims to critically edit the oldest provincial chapter records of the Carmelite Order in Poland up to 1688. Its goal is to publish sources from Roman and Kraków archives in three volumes, also available

online. The edition will support research on the history of the order, clergy, education, economy, and political-cultural relations. These records will lay the foundation for further prosopographical studies and a dictionary of Carmelites in the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Keywords: Carmelites, source edition, provincial chapters, Polish-Lithuanian Commonwealth, history of religious orders

Szymon Sułcki

 <https://orcid.org/0000-0001-7296-8967>

ARCHIWUM KLASZTORU KARMEELITÓW NA PIASKU W KRAKOWIE

Siedemnastowieczne odpisy najstarszych akt prowincji karmelitów w Polsce. Uwagi wstępne

 <https://doi.org/10.15633/9788383701035.02>

Wytwarzana przez karmelitów w wiekach średnich dokumentacja była obfita. Składały się na nią, prócz samych dokumentów, m.in. protokoły kapituł prowincji, spisy zakonników, księgi depozytów, wizytacje prowincjalne, wykazy fundacji i czynszów, inwentarze kościoła i klasztoru oraz anniwersały¹. Zakresem treściowym pokrywa się to z dokumentacją znaną z czasów nowożytnych. Niestety archiwalia karmelitów polskich z okresu średniowiecza są bardzo ubogie; tak samo w przypadku materiałów z XVI wieku. Spowodowane jest to m.in. pożarami

1 Podobny średniowieczny zasób archiwum prowincji dolnoniemieckiej zachował się we Frankfurcie (Karmeliterkloster: Bücher, Institut für Stadtgeschichte Frankfurt am Main im Karmeliterkloster, ISG FFM, H.13.17).

klasztorów krakowskiego, gdańskiego, poznańskiego oraz zniszczeniami szwedzkimi w połowie XVII wieku. Do dziś zachowały się dokumenty pergaminowe i papierowe (XIV–XVI w.), kilka akt majątkowych (XVI w.), jeden kopiarz dokumentów klasztoru krakowskiego wraz z inwentarzem kościoła i klasztoru z drugiej połowy XVI wieku² oraz rozpoczęta w końcu XVI wieku księga nowicjuszy³.

Dodatkowo o jednej księdze z najstarszego zbioru dowiadujemy się z protokołu kapituły prowincjalnej z 1629 roku⁴. Wiadomo z niego, że ustępujący z urzędu prowincjała Błażej Choicki przekazał swemu następcy Krzysztofowi Sforzowi osiem ksiąg. Wśród nich była jedna sięgająca okresu sprzed 1600 roku: *Inventarium provinciae antiquum stylo germanico scriptum*⁵.

Przekazanie jednego tylko dzieła o proveniencji średniowiecznej wskazuje na to, że najstarszy zasób akt prowincji był już na początku wieku XVII bardzo skromny. Ta księga nie zachowała się w archiwum karmelitów i do tej pory nie została odnaleziona w innych zbiorach. Ślady po niej urywają się około 1653 roku.

Choć sam rękopis najstarszych kapituł prowincji nie dotrwał do naszych czasów, dzięki pracy kilku badaczy i kopistów karmelitańskich z XVII wieku poznajemy jego treść, choć nie zawsze w pełnym wymiarze. Początek wieku XVII był okresem, gdy budziły się potrzeby

2 Kopiarz klasztoru karmelitów w Krakowie na Piasku, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 645.

3 Księga przyjętych do nowicjatu, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, sygn. 128.

4 Akta kapituł prowincjalnych, sesji definitorów prowincji, kopie pism generała zakonu z lat 1603–1667, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 93, k. 89.

5 Oprócz niej wymienione są tam: *Librum provinciae visitationum ab anno 1623; Librum visitationum provincialis Laurentii Druzyn; Novum inventarium ab exordio sui officii; Librum communem totius provinciae ex originalibus antiquis collectum; Statuta pro provincia, praesente Henrico Sylvio generali; Librum privilegiorum totius pene provinciae ex originalibus transumptum; Cathalogum etiam ab exordio provinciae mortuorum, nec non, sui temporis viventium fratrum.*

posiadania spisanej historii zakonu. Do gromadzenia ważnych informacji zobowiązywały uchwały kapituł generalnych⁶. Również konieczność legitymowania i wykazywania się dokumentami fundacyjnymi i donacyjnymi spowodowała potrzebę spisywania ich kopiarzy zarówno dla poszczególnych klasztorów, jak i całej prowincji.

Ojciec Błażej Choicki Palatius (zm. po 1629)⁷, którego można nazwać pierwszym historiografem polskich karmelitów, w 1624 roku napisał *Liber communis Provinciae Polonae fratrum Carmelitarum, continens acta et statuta reverendorum patrum diffinitorum provinciae*⁸. Zakres treści tego dzieła nie jest obecnie znany. Również w tym samym roku spisał przywileje klasztorów polskich w księdze *Liber originalis beneficiorum* zachowanej do dzisiaj w krakowskim archiwum karmelitów. Z dopisków z 1627 roku w tym kopiarzu wiadomo, że ojciec Błażej Choicki przywiózł z Pragi najstarsze dokumenty dotyczące klasztoru krakowskiego⁹. Natomiast, jak przekazał Marcin Behm w 1677 roku, na karcie tytułowej zaginionej księgi Choickiego była informacja o tym, że powstała ona „ex antiquissimis libris conventus Posnaniensis Corporis Christi, simulque ex regestris eiusdem”. W przedmowie Choicki zaś dodał, że „aby nie

6 *Acta Capitulorum Generalium Ordinis Fratrum B. V. Mariae de Monte Carmelo*, vol. 2: *Ab anno 1598 usque ad annum 1902*, ed. G. Wessels, Roma 1934, s. 62.

7 S. Sulecki, *Księgozbiór klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie*, Kraków 2014, s. 159–160; E. Ozorowski, *Choicki Palacjusz Błażej*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 1, red. H. E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 316; S. Sulecki, *Dokumenty fundacji klasztoru w Kcyni w Index Foundationum ojca Aleksandra Koślińskiego*, [w:] *Sanktuarium Krzyża Świętego w Kcyni*, red. M. Puziak, Pelplin–Bydgoszcz 2022, s. 275–276 (*Duchowe Dziedzictwo Diecezji Bydgoskiej*, 6).

8 *Liber communis Provinciae Polonae fratrum Carmelitarum, continens acta et statuta reverendorum patrum diffinitorum provinciae, decreta Adm Rndorum Prum Prouincialium, et confirmationes eorundem; actorum, statutorum, decretorum per Reverendissimos Ordinis huius Generales factas; compillatus et ad Unum redactus per R. P. M. frem Blasium Choicium Palacium uicarium Provinciae a Reverendissimo Patre Generali Sebastiano Fantono institutum ex antiquissimis libris conventus Posnaniensis Corporis Christi, simulque ex regestris eiusdem in Anno 1624, Die 19 Junii [19 VI 1624], officii sui Anno 2do [secundo].*

9 *Liber originalis beneficiorum*, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, sygn. 90, s. 109.

powstało u nikogo z was podejrzenie co do moich słów w odniesieniu do tego, co będzie spisane, przedstawiam jako świadków memorabilia wraz z najstarszymi rejestrami konwentu poznańskiego, gdzie poszczególne akty, statuty i dekrety dla tej Prowincji Polskiej znajdują się od roku 1463”¹⁰. Była to kompilacja („compillatus et ad unum redactus”) tekstów starszych rękopisów, które były przechowywane w klasztorze Bożego Ciała w Poznaniu.

Znacznie obszerniejszą pracę napisał o. Aleksander Kośliński (ok. 1595–1656)¹¹, który w 1646 roku został mianowany historiografem prowincji wraz z innym ojcem – Brokardem Melecjuszem. Jego książka o historii karmelitów w Polsce – *Foundationes monasteriorum Carmelitarum antiquae regulae observantiae per Regnum Poloniae et provinciae adiacentes breviter collectae*¹² – rozpoczęta po 1646 roku, została około 1650 roku przesłana do Rzymu. Zamiłowanie o. Koślińskiego do historii zakonu objawiło się kilka lat wcześniej, o czym świadczy korespondencja wysyłana w latach 30. XVII wieku do Rzymu, w której skrótowo nakreślał dzieje poszczególnych klasztorów¹³. Jego wypisy stały się źródłem informacji dotyczących polskich klasztorów dla wielotomowego dzieła Jana Baptysty Lezany *Annales*. Wieloletnia praca Koślińskiego dla odbudowy zakonu karmelitów w Czechach (1626–1640) sprawiła, że bliskie mu były dzieje czeskich klasztorów, stąd w 1653 roku wypisał

10 „Memorabilia cum registris antiquissimis conventus Posnaniensis, ubi singula acta, statuta, decreta, ab anno 1463 huius Prouinciae Poloniae, reperiuntur” (por. M. Behm, *Compendium libri Provinciae 1462–1667*, 1678 Archivum Generale Ordinis Carmelitarum w Rzymie, sygn. II. Polonia Commune 1, s. 2).

11 S. Sulecki, *Księgozbiór klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie*, dz. cyt., s. 161–162.

12 A. Kośliński, *Foundationes monasteriorum FF. Carmelitarum antique regularis observantiae per Regnum Poloniae et Provincias adiacentes*, 1650, Archivum Generale Ordinis Carmelitarum w Rzymie, sygn. I. Polonia 2.

13 C. de Villiers de Saint Étienne, *Bibliotheca carmelitana*, vol. 1, Aurelianum 1752, s. 30.

z najstarszych akt archiwum prowincji szczegółowe informacje dla klasztorów czeskich¹⁴.

Trzecim historiografem tej epoki był Marcin Behm (1649–1683)¹⁵, którego rękopis z 1678 roku, nazwany *Compendium Libri Provinciae*¹⁶, przechowywany w archiwum generalnym karmelitów w Rzymie, jest jednym z opracowywanych w obecnie trwającym projekcie. Jego treść stanowi kompilacja kilku rękopisów: niezachowanego *Liber communis Provinciae Polonae* Błażeja Choickiego z odpisami protokołów kapituł od 1463 po koniec XVI wieku; protokołów księgi kapituł od 1603 roku do 1667 (Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 93). Ponadto w dodatkach do tekstu Behm umieścił: odpisy akt wizytacji z lat 1603–1605 za prowincjalatu Wawrzyńca Drużyna (oryginał zaginął); wypisy z ksiąg kapitulnych dotyczących postanowień dla klasztoru krakowskiego z lat 1624–1664 (oryginał zaginął); informacje z 1677 roku dotyczące fundacji klasztoru w Woli Gułowskiej.

Pierwsza część tego tekstu odnosi się do zaginionego *Inventarium Provinciae antiquum* rozpoczętego w XV w. i posiadającego zapisy co najmniej do połowy XVI wieku. Jak sam wskazuje w swym dziele Marcin Behm, źródłem jego wiadomości nie był pierwotny rękopis, a *Liber communis totius provinciae ex originalibus antiquis collectum* przepisana

14 *Memorabilia Provinciae Florentissimi Regni Bohemiae...*, 1664, [w:] Obutí karmelitáni Tachov, Státní oblastní archiv v Plzni, sygn. K. 1, s. 23. Dzięki tym wypisom znamy obecnie imiona przeorów czeskich klasztorów w szerszym zakresie, niż przeorów klasztorów polskich, mimo że wypisy pochodziły z tego samego źródła.

15 S. Sułeczki, *Księgozbiór klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie*, dz. cyt., s. 169–174; E. Ozorowski, *Behm Marcin*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 1, red. H. E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 123–124; A. Urbański, *Behm Marcin*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 1, red. W. Konopczyński i in., Kraków 1935, s. 399; B. Panek, *Behm Marcin*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz i in., Lublin 1976, kol. 184.

16 Nazwa „*Compendium libri provinciae*” została zapisana na obwolucie tego rękopisu w czasie porządkowania rzymskiego archiwum.

przez Choickiego w 1624 roku¹⁷. Nie był to więc bezpośredni odpis. Sam Błażej Choicki, jak już wspomniałem, korzystał z oryginału *Inventarium Provinciae antiquum*, nie wiemy jednak, jak wyglądała praca Choickiego, i czy był to całościowy odpis, nie wiemy, czy to on w 1624 roku, czy też kolejny kopista – Marcin Behm – pół wieku później, pominął treści uznane za mniej istotne.

Marcin Behm w swoim rękopisie umieścił wiele wtrąceń, omówień oraz wniosków. Starał się jednak jak najwierniej oddać tekst. Na początku zaznaczył, że nie zauważa w tekście wielu potwierdzeń elekcji przeorów, ale postara się jak najszczegółowiej je opisać¹⁸. Odpis Behma przeznaczony był dla archiwum władz zakonnych w Rzymie; był potwierdzeniem ciągłości prowincji, legitymacji władzy i podkreślenia zasług poszczególnych członków prowincji. Tym prawdopodobnie można tłumaczyć układ rękopisu i ograniczony dobór treści.

Skąd wiemy o pominiętych treściach? Marcin Behm w wielu miejscach nie wymienia imion wybranych przeorów, zaznaczając jedynie, że taki wybór miał miejsce, np. że wybrano przeorów dla klasztorów Krakowa, Poznania, Gdańska, Bydgoszczy etc. Imiona przeorów w rękopisie Behma występują jedynie w przypadku, gdy pełnili oni równocześnie funkcję definitora albo byli studentami i promowano ich na kolejny stopień. Wyjątkiem jest sam początek rękopisu, gdzie Marcin Behm cytuje dokładnie treść dekretu powołującego czesko-polską prowincję w roku 1462, a także dokładnie odpisuje, jak zaznacza, „de verbo ad verbum”, pierwszą kapitułę tej prowincji, która odbyła się w 1463 roku w Strzegomiu. Pozostałe kapitule jednak potraktował Behm bardzo

17 „Librum communem totius provinciae ex originalibus antiquis collectum: (et hic est liber, unde ego haec scripta mea congero)” (M. Behm, *Compendium libri Provinciae 1462–1667*, dz. cyt., s. 40).

18 M. Behm, *Compendium libri Provinciae 1462–1667*, dz. cyt., s. 5: „confirmationes autem eorundem et provincialium electorum non reperio, nec aliquam de his notam video; curabo tamen omnium ac singulorum, quae habere possum ex libris provinciae nostrae, diligentem et compendiosam, iuxta datam mihi informationem, declarationem”.

ogólnie. Często podsumowuje poszczególne kapitule stwierdzeniem: „Nihil est aliud scitu dignum ex actis huius capituli”.

Śladem korzystania z najstarszych ksiąg prowincjalnych są opracowania o Aleksandra Koślińskiego. W kilku miejscach na podstawie jego wypisów możemy poznać nazwiska przeorów wybranych na poszczególnych kapitułach, ale jedynie dla klasztorów czeskich¹⁹ i wyjątkowo dla pomorskich²⁰. Niekiedy natrafiamy też na odpisy z akt kapituł o wiele szersze niż tekst Behma. I tak na kapitule w Bydgoszczy w 1468 roku poruszano sprawy dotyczące klasztoru w Gdańsku. Behm przytacza informacje o zniszczeniu klasztoru i redukcji zobowiązań finansowych²¹, Kośliński cytuje zaś tę kapitułę o wiele szerzej²². Z kolei statuty kapituły z 1540 roku, streszczone przez Behma, zachowały się w szerszej wersji w rękopiśmiennym dodatku do konstytucji karmelitańskich, spisane na bieżąco, zaraz po kapitule w 1540 roku²³.

Powstaje pytanie: jak wyglądały oryginały zapisu kapituł w XV wieku? Czy protokoły kapituł nie były bardziej rozbudowane, jak widzimy to w późniejszych wiekach, zaczynając od XVII? Jak się wydaje, skrótowność przekazu Behma nie wynika jedynie z wyboru najważniejszych wiadomości, ale też z hipotetycznego wyglądu oryginału. Sama nazwa źródła przekazana w XVII wieku to *Inventarium*, sugerując tekst zapisany zwięźle. Rzeczywiście, forma zapisu poszczególnych kapituł w wiekach XV i XVI była lapidarna.

19 *Memorabilia Provinciae Florentissimi Regni Bohemiae...*, dz. cyt., s. 13–21.

20 A. Kośliński, *Index foundationum monasteriorum Provinciae Polonae Carmelitarum Antiquae Regularis Observantiae*, 1676, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 92, s. 42–43.

21 M. Behm, *Compendium libri Provinciae 1462–1667*, dz. cyt., s. 7.

22 A. Kośliński, *Index foundationum monasteriorum Provinciae Polonae Carmelitarum Antiquae Regularis Observantiae*, dz. cyt., s. 30.

23 S. Sułeczki, *Najstarsze statuty polskich karmelitów*, [w:] *Krajobraz i dziedzictwo kulturowe Europy – Sacrum i profanum*, red. A. Giza, L. Rotter, Kraków 2017, s. 152–159.

Przykładami takich zapisów są zachowane rękopisy kapituł prowincji niemieckich. Niemiecki kierunek inspiracji jest zasadny, gdyż karmelici prowincji czesko-polskiej musieli wywodzić swe praktyki kancelaryjne z systemu wypracowanego w prowincji niemieckiej, do której wcześniej przynależeli. Dla prowincji dolnoniemieckiej, z której bezpośrednio wywodziły się pierwsze klasztory czeskie i polskie, rękopisy kapituł zachowały się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Dreźnie, dla prowincji górnoniemieckiej zaś – w archiwum miejskim we Frankfurcie. Zapoznałem się z nimi w 2024 roku w czasie kwereń do omawianego projektu.

Zachowane oryginalne średniowieczne rękopisy karmelitańskie, jak również księgi kapituł prowincji oraz księgi wizytacji, pozwalają na zaobserwowanie praktyk kancelaryjnych w zakonie w okresie średniowiecza, co jest szczególnie cenne ze względu na zniszczenia polskich archiwaliów karmelitańskich. Informacje dotyczące formy rękopisów (zarówno zapisu, jak i samej książki) mogą nas naprowadzić na wnioski co do pierwotnego kształtu „polskiego” rękopisu.

W bibliotece w Dreźnie księgi kapituł prowincji dolnoniemieckiej to dwie niewielkie księgi²⁴ o podobnych wymiarach: 20,5×15 cm i 21,5 × 15,5 cm. Pierwszy z rękopisów, spisany na papierze, obejmujący lata 1421–1482, został po drugiej wojnie światowej zrabowany i dopiero w 1958 roku zwrócony ze Związku Radzieckiego. W tym czasie uległ poważnemu uszkodzeniu i udostępniany jest obecnie jedynie w formie mikrofilmu.

Drugi, młodszy rękopis obejmuje lata 1484–1529. Został spisany na papierze i zestawiony w 6 składek po 16 kart (okternion). Oprawiony został około 1490 roku; posiada pergaminową oprawę kopertową

24 *Acta Visitationum et ordinationum in capitulis provincialibus ordinis fratrum Carmelitarum*, Die Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek, vol. 1 1431–1482, vol. 2 1484–1529, Mscr.Dresd.A.199.f; A. Deckert, *Die Oberdeutsche Provinz der Karmeliten nach den Akten ihrer Kapitel von 1421 bis 1529*, Rome 1961.

wzmocnioną dodatkowymi pasami z ozdobnymi ściegami. Oprawa tylko w dwóch miejscach przytrzymuje konopne zwięzy, dzięki czemu łatwo było dodać do bloku, jeśli była taka potrzeba, kolejną składkę.

Forma zapisu poszczególnych kapituł w tych rękopisach jest zazwyczaj bardzo zwięzła, bez dłuższych informacji. Umieszczano w nich obsadę stanowisk zakonnych (imiona i funkcje prowincjałów, definitorów, przeorów), imiona studentów, kwoty kontrybucji z poszczególnych klasztorów na rzecz prowincji, a czasem też statuty. Zazwyczaj zapis jednej kapituły mieścił się na od jednej do pięciu stron.

Księgi kapituł prowincji górnoniemieckiej przechowywane w archiwum we Frankfurcie mają kształt dudki. Zapoznałem się z sześcioma księgami z lat 1364–1406, 1370–1383, 1422–1499, 1488–1523, 1525–1541 i 1560–1593²⁵. Zawierają podobne treści, a protokoły kapituł są jeszcze bardziej lapidarne.

Porównanie rękopisów niemieckich z odpisem Behma może wskazywać na to, że w oryginalnym średniowiecznym tekście czesko-polskich kapituł poruszano mniej więcej te same zagadnienia. Behm zamieszcza najważniejsze wydarzenia kapituł bez wdawania się w szczegóły lub pomijając je w obawie przed podaniem wątpliwych treści, które mogły wynikać z problemów w odczycie np. nazwisk. W swym tekście Behm

25 Einnahmen und Ausgaben, Provinz-Depositum 1364–1406, [w:] Karmeliterkloster: Bücher, ISG FFM, H.13.17, Institut für Stadtgeschichte Frankfurt am Main im Karmeliterkloster, KB 3; Ausgaben Provinz-Depositum, Visitationen 1370–1383, [w:] Karmeliterkloster: Bücher, ISG FFM, H.13.17, Institut für Stadtgeschichte Frankfurt am Main im Karmeliterkloster, KB 4; Einnahmen und Ausgaben Provinz-Depositum, Provinz-Kapitel 1422–1499, [w:] Karmeliterkloster: Bücher, ISG FFM, H.13.17, Institut für Stadtgeschichte Frankfurt am Main im Karmeliterkloster, KB 5; Provinzkapitelsprotokolle 1560–1593, [w:] Karmeliterkloster: Bücher, ISG FFM, H.13.17, Institut für Stadtgeschichte Frankfurt am Main im Karmeliterkloster, KB 6; Provinzkapitel 1488–1523, [w:] Karmeliterkloster: Bücher, ISG FFM, H.13.17, Institut für Stadtgeschichte Frankfurt am Main im Karmeliterkloster, KB 73; Provinzkapitel 1525–1541, [w:] Karmeliterkloster: Bücher, ISG FFM, H.13.17, Institut für Stadtgeschichte Frankfurt am Main im Karmeliterkloster, KB 74.

pominał jako mało istotne zapisy kwot na *bonum commune*. Pozostałe streszczał. Wielkie braki są tu w przypadku statutów poszczególnych kapituł. Behm omawia je skrótowo albo informuje jedynie o ich potwierdzeniu. Nie znamy ich pełnych treści z wyjątkiem, jak wspomniano, pierwszej kapituły z 1464 roku i kapituły z 1540 roku w Poznaniu.

Powraca pytanie o pracę autora tekstu z 1624 roku, czyli Błażeja Choickiego. Jaki był jej zakres – czy był to dokładny odpis, czy, podobnie jak rękopis Behma, skrót informacji? Nie wiemy, czy ciekawy dla współczesnych badań prozopograficznych zestaw imion przeorów poszczególnych klasztorów pojawił się w jego rękopisie. Imiona z pewnością były w oryginale, co wynika z praktyki i analogicznych źródeł. Czy ich brak w kopiach z XVII wieku wynikał z problematycznego odczytu imion?

Niektóre nazwiska zakonników i dziejów klasztorów poznajemy w pracach Koślińskiego²⁶. Korzystał on z oryginalnych rękopisów w pierwszej połowie XVII wieku. W kilku miejscach bezpośrednio powołuje się na rękopis *antiquis actis provinciae*. Kolejnym źródłem XVII-wiecznym jest karmelitańska księga *Memorabilia Provinciae Florentissimi Regni Bohemiae* z czeskiego Tachowa napisana w 1664 roku przez o. Leonarda Kominka²⁷. Zakonnik ten spisał bezpośrednio współczesne mu dzieje prowincji, natomiast historyczne opracowanie do najstarszych dziejów klasztorów w Czechach zostały przygotowane w 1653 roku przez Aleksandra Koślińskiego z najstarszych akt²⁸. Dodatkowo na potwierdzenie ich autentyczności zawarto poświadczenie notarialne z Krakowa w 1655 roku²⁹. Prócz informacji o czeskich klasztorach i ich przeorach Kośliński wypisał również imiona przeorów pomorskich, a w przypadku,

26 Pomocne w tych badaniach mogą być również akta kapituł generalnych w Rzymie znane z odpisu z XVI wieku, gdzie występuje kilka imion z czesko-polskiej prowincji, oraz wypisy Jakoba Millenduncka z XVII wieku z akt niemieckich prowincji, gdzie pojawiają się wzmianki o klasztorach i prowincjale polskim.

27 *Memorabilia Provinciae Florentissimi Regni Bohemiae...*, 1664, [w:] Obutí karmelitáni Tachov, Státní oblastní archiv v Plzni, sygn. K. 1.

28 *Memorabilia Provinciae Florentissimi Regni Bohemiae...*, dz. cyt., s. 23.

29 *Memorabilia Provinciae Florentissimi Regni Bohemiae...*, dz. cyt., s. 19–20.

gdy ich nie wymieniono w rękopisie, zaznaczył to. W pracach Koślińskiego przejawiają się zaangażowanie, doświadczenie badawcze i dążenie do wiarygodnych danych³⁰.

Zapisy imion zakonników u Koślińskiego i Behma to ważny wyznacznik zakresu opracowania pierwotnego tekstu rękopisu, ale także powód do kolejnych badań, bowiem często zapis imion jest różny. Występują pomyłki, jak wymienne stosowanie Gregorius i Georgius, ale też różne zapisy nazwisk; np. nazwisko jednego z zakonników zapisane jest jako: Frublegle (1508), Frinkegil (1515), Frowkegel (1515) Fruhegel (1517), Frukogel (1521).

Część nazwisk XV- i XVI-wiecznych, które zostały odpisane przez Behma od Choickiego, wydaje się niezwykłych. Być może jest to odbicie oryginału. Trzeba pamiętać, że dla zakonników w XVII wieku tekst był zapisany *antiquum stylo germanico scriptum* i mógł sprawiać problemy. Choicki miał, co prawda, doświadczenie z pismem gotyckim z czasów odpisywania dokumentów fundacyjnych dla całej prowincji w 1624 roku. Przy tekście narracyjnym problemów nie było zbyt wiele, inaczej mogło być przy nazwiskach. Kopiści starali się oddać litery tak, jak je widzieli w oryginale. Zrozumiałe są pomyłki np. przy odczycie wielkich liter i wysokich liter: s, f, l oraz b, h, k, jak również ligatur, np. st. Podobnie mogło być z literami, których baza jest podobna do minuskulnego „i”, a gdy jest ich wiele, powstaje cała gama możliwych rozwiązań³¹.

30 Na prace badawcze Koślińskiego wskazują zarówno korespondencja z historio-
grafem zakonu Janem Baptystą Lezaną, jak i jego rękopis *Fundationes*, w którym
wspomina o kwerendzie w różnych miejscach podczas pracy. Por. S. Sułeczki,
Dokumenty fundacji klasztoru w Kcyni w Index Foundationum ojca Aleksandra
Koślińskiego, dz. cyt., s. 277.

31 Jeśli odwrócimy proces i siedemnastowieczny dukt wyobrazimy sobie jako
pismo gotyckie, kilka nazwisk można rekonstruować, co pozwoli nam na iden-
tyfikację, czasami dopasowanie wariantu zapisu nazwiska do osoby wystę-
pującej wielokrotnie w tekście, np. Ludovicus Hincze = (Seyntcze); Joannes
de Ungaria = (DeVinczr, Ungarus); Nicolaus Lisek = Lifeir (1466), Lissek (1481,
1485, 1487, 1491, 1493, 1495), Lutwik (1499).

Opracowywany rękopis Marcina Behma w części poświęconej najstarszym aktom kapitulnym stawia wiele problemów. Mimo wielu niedoskonałości i własnych komentarzy kopisty jest to obecnie jedyne tak pełne źródło do badań nad historią prowincji od czasu jej powstania w 1463 roku po koniec XVI wieku. Zachowane teksty są świadectwem dorobku i pracy historiograficznej trzech zakonników w wieku XVII: Błażeja Choickiego, Aleksandra Koślińskiego oraz Marcina Behma.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Acta Visitationum et ordinationum in capitulis provincialibus ordinis fratrum Carmelitarum*, Die Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek, vol. 1 1431–1482, vol. 2 1484–1529, Mscr.Dresd. A.199.f.
- Akta kapituł prowincjalnych, sesji definitorów prowincji, kopie pism generała zakonu z lat 1603–1667, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 93.
- Ausgaben Provinz-Depositum, Visitationen 1370–1383, [w:] Karmeliterkloster: Bücher, ISG FFM, H.13.17, Institut für Stadtgeschichte Frankfurt am Main im Karmeliterkloster, KB 4.
- Behm M., *Compendium libri Provinciae*, 1678, Archivum Generale Ordinis Carmelitarum w Rzymie, sygn. II. Polonia Commune 1.
- Einnahmen und Ausgaben Provinz-Depositum, Provinz-Kapitel 1422–1499, [w:] Karmeliterkloster: Bücher, ISG FFM, H.13.17, Institut für Stadtgeschichte Frankfurt am Main im Karmeliterkloster, KB 5.
- Einnahmen und Ausgaben, Provinz-Depositum 1364–1406, [w:] Karmeliterkloster: Bücher, ISG FFM, H.13.17, Institut für Stadtgeschichte Frankfurt am Main im Karmeliterkloster, KB 3.
- Kopiarz klasztoru karmelitów w Krakowie na Piasku, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 645.

- Kośliński A., *Foundationes monasteriorum FF. Carmelitarum antique regularis observantiae per Regnum Poloniae et Provincias adiacentes*, 1650, Archivum Generale Ordinis Carmelitarum w Rzymie, sygn. I. Polonia 2.
- Kośliński A., *Index foundationum monasteriorum Provinciae Polonae Carmelitarum*, 1676, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 92.
- Księga przyjętych do nowicjatu, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, sygn. 128.
- Liber originalis beneficiorum, privilegiorum et foundationum omnium conventuum et monasteriorum fratrum Beatissimae Mariae Virginis de Monte Carmeli in provinciae Poloniae..., 1624, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, sygn. 90.
- Memorabilia Provinciae Florentissimi Regni Bohemiae in quantum diligentia antecessorum collegit, quae simplici stylo hac nostra aetate pro conventu Tachoviensi eiusdem provinciae prosecutus est F. Leonardus a s. Sigismundo alias Kominek vicarius ibidem anno MDCLXIV*, 1664, [w:] Obutí karmelitáni Tachov, Státní oblastní archiv v Plzni, sygn. K. 1.
- Provinzkapitel 1488–1523, [w:] Karmeliterkloster: Bücher, ISG FFM, H.13.17, Institut für Stadtgeschichte Frankfurt am Main im Karmeliterkloster, KB 73.
- Provinzkapitel 1525–1541, [w:] Karmeliterkloster: Bücher, ISG FFM, H.13.17, Institut für Stadtgeschichte Frankfurt am Main im Karmeliterkloster, KB 74.
- Provinzkapitelsprotokolle 1560–1593, [w:] Karmeliterkloster: Bücher, ISG FFM, H.13.17, Institut für Stadtgeschichte Frankfurt am Main im Karmeliterkloster, KB 6.

Źródła drukowane

- Acta Capitulorum Generalium Ordinis Fratrum B. V. Mariae de Monte Carmelo*, vol. 2: *Ab anno 1598 usque ad annum 1902*, ed. G. Wessels, Roma 1934.
- Deckert A., *Die Oberdeutsche Provinz der Karmeliten nach den Akten ihrer Kapitel von 1421 bis 1529*, Rome, 1961.

Lezana I. B. de, *Annales sacri prophetici et eliani Ordinis Beatissimi Virginis Mariae de Monte Carmeli*, vol. 4, Roma, Iacobus Phaei, 1656.

Opracowania

Monasticon Carmelitanum. Die Klöster des Karmelitenordens (O. Carm.) in Deutschland von den Anfängen bis zur Gegenwart, Hrsg. E. Klueting, S. Panzer, A. H. Scholten, Münster 2012.

Ozorowski E., Behm Marcin, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 1, red. H. E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 123–124.

Ozorowski E., Choicki Palacjusz Błażej, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 1, red. H. E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 316.

Panek B., Behm Marcin, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2: *Bar–Centuriones*, red. F. Gryglewicz i in., Lublin 1976, kol. 184.

Sulecki S., *Księgozbiór klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie*, Kraków 2014.

Sulecki S., *Dokumenty fundacji klasztoru w Kcyni w Index Foundationum ojca Aleksandra Koślińskiego*, [w:] *Sanktuarium Krzyża Świętego w Kcyni*, red. M. Puziak, Pelplin–Bydgoszcz 2022, s. 275–291 (*Duchowe Dziedzictwo Diecezji Bydgoskiej*, 6).

Sulecki S., *Najstarsze statuty polskich karmelitów*, [w:] *Krajobraz i dziedzictwo kulturowe Europy– Sacrum i profanum*, red. A. Giza, L. Rotter, Kraków 2017, s. 152–159.

Urbański A., Behm Marcin, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 1, red. W. Konepczyński i in., Kraków 1935, s. 399.

Villiers de Saint Étienne C. de, *Bibliotheca carmelitana*, vol. 1, Aurelianum 1752.

Abstrakt

Rozdział opisuje wyzwania związane z badaniem najstarszych dokumentów polskiej prowincji karmelitów, zwracając uwagę na rzadkość i fragmentaryczność średniowiecznych archiwaliów spowodowaną pożarami

i zniszczeniami. Przedstawia działalność XVII-wiecznych historyków zakonu, takich jak Błażej Choicki, Aleksander Kośliński i Marcin Behm, którzy kopiowali i kompilowali zaginione akta kapituł prowincjalnych. Autor porównuje zachowane odpisy z analogicznymi rękopisami niemieckimi, aby zrekonstruować prawdopodobny kształt oryginalnych zapisów. Analizuje różnice w kopiach, pominięcia oraz problemy z odczytem nazwisk, podkreślając, że mimo tych trudności odpis Behma pozostaje kluczowym źródłem do historii prowincji karmelitów w Polsce.

Słowa kluczowe: historiografia zakonna, kompilacja rękopisów, polsko-czeska prowincja karmelitów, rekonstrukcja źródeł historycznych, kapituły prowincjalne

Abstract

The chapter describes the challenges associated with researching the oldest documents of the Polish province of the Carmelite order, highlighting the rarity and fragmentary nature of medieval archival materials caused by fires and destruction. It presents the work of 17th century historians of the order, such as Błażej Choicki, Aleksander Kośliński, and Marcin Behm, who copied and compiled lost provincial chapter acts. The author compares the surviving copies with analogous German manuscripts to reconstruct the probable form of the original, concise records. He analyzes differences in the copies, omissions, and problems with reading names, emphasizing that despite these difficulties, Behm's copy remains a key source for the history of the Carmelite province in Poland.

Keywords: historiography, compilation of manuscripts, Polish-Bohemian Carmelite Province, reconstruction of historical sources, provincial chapters

s. Elżbieta Elena Wróbel

 <https://orcid.org/0000-0003-1615-3637>

UNIwersytet Papiński Jana Pawła II w Krakowie

 <https://ror.org/0583g9182>

Wybory zarządu prowincji karmelitów w XVII wieku

 <https://doi.org/10.15633/9788383701035.03>

Wstęp

Akta XVII-wiecznych kapituł prowincjalnych zakonu karmelitów dawnej obserwacji, zwanych również trzewickowymi, są źródłem wytworzonym przez zakonników, z przeznaczeniem dla tegoż samego kręgu osób. Pomimo swojej jednoznaczności nie są to dokumenty łatwe do odczytania i zrozumienia. Pomijając kwestie związane z łaciną staropolską, dla badacza problemem może stać się zrozumienie funkcjonowania wzmiankowanej rzeczywistości, ze względu na zmiany kulturowe na przestrzeni wieków. Trudne może być również rozumienie pewnych pojęć powszechnie używanych przez zakonników, dla badacza zaś brzmiących dość tajemniczo, jak np. subprior, sociusz, definitor i definitorium, prezes bądź prezydent kapituły czy nawet sama kapituła. I nie chodzi tu tylko o zrozumienie samego słowa, ale całej

palety jego użycia w ówczesnej rzeczywistości, także prawnej, zakonu karmelitańskiego.

1. Rola i zadania kapituły prowincjalnej

Według prawa kanonicznego najwyższym kolegiальnym organem władzy w zakonie jest kapituła generalna. I chociaż sam kodeks nie wymienia z nazwy innego rodzaju kapituł, to jednak dopuszcza ich możliwość w praktyce życia wspólnot zakonnych. Na poziomie istniejących prowincji danego zakonu bądź zgromadzenia funkcjonuje tzw. kapituła prowincjalna, której funkcje i zadania określa prawo własne instytutu¹. Taki system został wypracowany już w praktyce zakonów żebrzących, dla których podział kompetencji w procesie zarządzania na generalne, prowincjalne i lokalne był naturalną konsekwencją ich podziału administracyjnego². Tą drogą poszedł także zakon karmelitów dawnej obserwacji, którego pierwsze konstytucje z 1281 roku przyjmowały tę stopniowalność odpowiedzialności³. Rzeczywistość kapituły, czy to generalnej, czy prowincjalnej, jest bardzo bogata, gdyż dotyczy nie tylko czysto administracyjnego aspektu, ale jest przede wszystkim wydarzeniem duchowym, co sprawia, że trudno ją opisać w kilku zdaniach. W tym krótkim głosie na temat edycji źródeł odniesiemy się tylko do jednego z zadań kapituły prowincjalnej, czyli wyboru zarządu prowincji

- 1 B. Giemza, *Realizacja synodalności w kapitułach zakonnych na przykładzie zgromadzenia salwatorianów*, „*Studia Pastoralne*” 18 (2022), s. 54; J. Wroceński, *Kapituła generalna podmiotem najwyższej władzy w instytucie zakonnym*, „*Symposium*” 20 (2016) nr 2 (31), s. 211–237.
- 2 B. Giemza, *Realizacja synodalności w kapitułach zakonnych na przykładzie zgromadzenia salwatorianów*, dz. cyt., s. 53.
- 3 *Corpus Constitutionum Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo*, vol. 1: 1281–1456, a cura di E. Tinambunan, E. Boaga, Roma 2011, s. 394–402.

w osobie prowincjała i rady prowincjalnej, a więc tzw. definitorium⁴, jak to ma miejsce w przypadku zakonu karmelitów dawnej obserwy. Analiza będzie dotyczyć jedynie zapisów umieszczonych w konstytucjach z 1625 roku, które najlepiej obrazują rzeczywistość prawną tego zakonu w XVII wieku.

Według owych konstytucji kapituła prowincjalna powinna być zwoływana co trzy lata, w trzecią niedzielę po Zmartwychwstaniu, chyba że przełożony generalny z jakichś ważnych względów ustali inny termin (cap. 57, nr 452). W kapitule mogli uczestniczyć przeorzy i wikarzy ze wszystkich lokalnych konwentów wraz ze swoimi socjuszami⁵. W tej grupie znajdowali się także wikariusze tzw. nowych miejsc (nieposiadających jeszcze statusu klasztoru), jeżeli liczba zamieszkujących tam zakonników przekraczała czterech braci posiadających prawo głosu (cap. 57, nr 453). Przy czym owymi socjuszami byli bracia wybrani przez zakonników danego klasztoru, których liczba miała równoważyć liczbę delegatów z urzędu (czyli przełożonych i ich wikarych bądź też subpriorów). Socjusze wybrani kanonicznie przez konwent musieli dodatkowo wykazać się listem opatrzonym pieczęcią konwentu, co dawało im prawny mandat do pełnego udziału w kapitule (cap. 57, nr 456). Ponadto delegatem na kapitułę prowincjalną mógł zostać zakonnik, od którego profesji upłynęły co najmniej trzy lata (cap. 57, nr 458). To grono delegatów zbierało się w oznaczonym czasie, jednakże nie mogli oni pojawić się w miejscu zebrania wcześniej niż dwa dni przed rozpoczęciem kapituły bez wyraźnej zgody urzędującego jeszcze prowincjała lub przewodniczącego kapituły (cap. 57, nr 462).

4 Była to rada prowincjała, w skład której wchodziło dwóch, czterech lub sześciu zakonników w zależności od wielkości prowincji. Pomagali oni prowincjałowi zarządzać prowincją (zob. E. Jabłońska-Deptuła, *Przystosowanie i opór. Zakony męskie w Królestwie Kongresowym*, Warszawa 1983, s. 491, 493).

5 E. Jabłońska-Deptuła, *Przystosowanie i opór. Zakony męskie w Królestwie Kongresowym*, dz. cyt., s. 498–499. Socjusz to zakonnik zobowiązany towarzyszyć innemu zakonnikowi, który nawet na krótki czas opuszczał klasztor.

2. Wybór zarządu prowincji

Wybór jednakże rozpoczynano nie od urzędu prowincjała, ale od definitorium (albo difinitorium), czyli rady prowincjalnej. Liczyła cztery osoby wybierane w tajnym głosowaniu spośród członków kapituły. Ten, kto otrzymał największą liczbę głosów, stawał się pierwszym definitorem, pozostali trzej według liczby uzyskanych głosów określani byli jako drugi, trzeci i czwarty (cap. 60, nr 468). Konstytucje jasno definiowały, kto może zostać wybrany do rady: „Nikt jednak nie może zostać wybrany na definitora, jeśli nie jest kapłanem, nie ma ukończonych pięciu lat od złożenia profesji, a jeśli jest magistrem – nie ukończył swojego kursu zgodnie ze Statutami Zakonu. Definitoryści powinni również mieć ukończone trzydzieści lat”⁶. W razie śmierci prowincjała lub jego odwołania to właśnie pierwszy definitor zwoływał następną kapitułę wyborczą i jej przewodniczył (cap. 62, nr 472).

Po wyborze definitorium przystępowało do wyboru prowincjała. Wydaje się, że najważniejszym kryterium było posiadanie przez kandydata tytułu doktora lub magistra teologii, gdyż – jak precyzowały konstytucje – powinien być „zdolny do nauczania” (cap. 62, nr 473). Dodatkowo jego kandydatura musiała być wstępnie zaakceptowana przez generała zakonu. Kandydat musiał być też człowiekiem *probate vitae*, zasłużonym i odpowiednim (cap. 62, nr 473). Prowincjał był wybierany na okres trzech lat i nie mógł ponawiać swojej kadencji, chyba że od pierwszej upłynęło już pełne sześć lat. Ostateczna decyzja w tej kwestii należała jednak do generała, który mógł zarządzić inaczej i udzielić dyspensy od tej zasady (cap. 62, nr 474). Dla zabezpieczenia poprawności procesu wyborczego na kapitule miał mu przewodniczyć zakonnik

6 „Nullus tamen potest eligi in diffinitorem, nisi fuerit sacerdos, et nisi habeat quinque annos expletos professionis, et si sit magister, qui compleverit cursum suum secundum Statuta Ordinis. Sint etiam diffinitores in aetate triginta annorum constituti” (cap. 60, nr 469).

wybrany na prezydenta kapituły prowincjalnej, który sam nie mógł być wybrany przez tę kapitułę na urząd prowincjała (cap. 62, nr 474).

Sama elekcja przełożonego prowincji przebiegała według zasad ustalonych w konstytucjach dla wyboru generała. Głosowanie było tajne, a jego uczestnicy na kartkach wpisywali formułę: „eligitur... in priorem provinciae nostrae ordinis” (cap. 53, nr 440). Następnie głosujący składał kartkę i umieszczał ją w urnie. Po oddaniu głosów przez wyborców skrutatorzy wyjmowali kartki i w obecności wszystkich głośno odczytywali zapisane imiona oraz nazwiska kandydatów. Wygrywał ten, kto otrzymał bezwzględną większość głosów. Jeżeli nie osiągnięto wymaganej liczby, głosowanie powtarzano. W razie braku jednoznacznego wyniku w trzecim głosowaniu decydowała już większość względna, tzn. wybierano tego, kto otrzymał największą liczbę głosów (cap. 53, nr 440). Prezydent kapituły ogłaszał imię i nazwisko nowego prowincjała po uzyskaniu od niego zgody na wybór. Dla ważności swojego wyboru nowy prowincjał musiał jeszcze uzyskać akceptację przełożonego generalnego, dlatego też do momentu jej nadesłania formalnie używał tytułu prowincjała elekta (*electum in provinciae*) (cap. 62, nr 475). Jeżeli prowincjałem zostałby jeden z wcześniej wybranych definitorów, wtedy po ogłoszeniu nowego przełożonego kapituła powinna przeprowadzić wybór innego definitora na jego miejsce (cap. 62, nr 476). Gdyby zdarzył się przypadek wyboru na urząd prowincjała kogoś, kto nie uczestniczył w tej kapitule, należało wystosować do niego list opatrzony pieczęcią prowincji, w którym elektorzy mieli przekazać mu tę decyzję, nie załączając informacji o sposobie i formie wyboru (cap. 62, nr 476).

Po zakończeniu wyboru prowincjała rozpoczynał się liturgiczny obrzęd potwierdzający wybór nowego przełożonego. Wszyscy zebrani na kapitule udawali się do kościoła, śpiewając hymn *Te Deum laudamus*. Następnie elekt kładł się krzyżem przed ołtarzem, a bracia modlili się nad nim, przy czym konstytucje przewidywały użycie modlitwy stosowanej przy wyborze przełożonego generalnego, ale (jak możemy się domyślać) z uwzględnieniem wyboru prowincjała (cap. 53, nr 441).

Następnie prowincjał elekt miał skropić wodą świeconą wszystkich zebranych i zająć miejsce przygotowane dla niego przed ołtarzem, by odebrać homagium od swoich braci. Odtąd obejmował swoje obowiązki, a konstytucje nauczały, żeby był „gorliwy i czujny, z bojaźnią Bożą, w sprawowaniu rządów zakonu i w odnowie obyczajów” (cap. 53, nr 441)⁷.

3. Instrukcja dotycząca wyboru prowincjała

Pomimo sprecyzowania przez konstytucje sposobu wyboru generała zakonu i – analogicznie – wyboru prowincjała, prawdopodobnie nie był to prosty do przeprowadzenia proces. Łatwo było popełnić w jego trakcie jakieś błędy, które mogły podważyć ważność elekcji. Świadczy o tym chociażby fakt przekazania zakonnikom w 1635 roku przez generała Teodora Stratiusa⁸ osobnej instrukcji, precyzującej przebieg wyboru nie tylko zarządu prowincji, ale także osób na inne urzędy zakonne. Pomimo iż nowe konstytucje zostały zatwierdzone dziesięć lat wcześniej, sam proces wyborczy musiał nadal nastroczać pewnych trudności, które nie były jednoznacznie rozstrzygnięte zapisem w konstytucjach. Wspominał o tym sam Stratius w przedmowie do przekazanych zaleceń:

Animadvertentes interdum ob inconsiderationem nonnullos ex inde in celebrandis capitulis provincialibus committi errores nedum contra solemnitatem, sed etiam contra substantiam et essentiam electionis et aliquando

7 Woryginalne: „et ipse de cetero sit diligens, et intentus cum Dei timore, ad regimen Ordinis, et reformationem morum” (cap 53, nr 441).

8 Teodor Straccio (1567–1613) – Włoch, który w zakonie pełnił różne funkcje, m.in. prowincjała Romani i prokuratora generalnego. W latach 1632–1642 był przełożonym generalnym zakonu. W czasie jego kadencji zostały zatwierdzone przez papieża Urbana VIII konstytucje dla klasztorów reformowanych zakonu karmelitów dawnej obserwacji (1636). Zob. J. Smet, *I Carmelitani. Storia dell'Ordine del Carmelo*, vol. 3: *La Riforma Cattolica (1600–1750)*, parte I, Roma 1996, s. 25–29.

eorum acta ita mutilata et imperfecta ad nos transmitter, ut de eorum validitate non valeamus prudens ferre iudicium, valde oportunum duximus hanc scribere instructionem pro praesidentibus circa modum et formam quam observare debeant in eorum celebratione⁹.

Przekazując te wskazówki przewodniczącemu kapituły, Stratius miał na uwadze przede wszystkim konieczność zachowania prawa, gdyż uchwały każdej kapituły prowincjalnej musiały zostać zatwierdzone przez przełożonego generalnego, co było dla niego niezwykle trudne w przypadku, gdy otrzymywał niepełną dokumentację dotyczącą m.in. przebiegu procesu wyborczego.

W aneksie do niniejszego rozdziału został dołączony fragment wspomnianej instrukcji dotyczący wyboru rady prowincjalnej oraz prowincjała. Wskazówki jasno podają, zgodnie z przepisami zakonnych konstytucji, że wyboru przełożonego prowincji dokonywali zakonnicy uczestniczący w kapitule z listy kandydatów przedstawionych przez generała. Po formalnym uzyskaniu przez jednego z nich wymaganej liczby głosów przewodniczący kapituły musiał ogłosić oficjalnie wybór elekta, stosując formułę zapisaną w instrukcji¹⁰. Po wyłonieniu prowincjała należało dokonać wyboru jego dwóch towarzyszy (socjuszy) na wypadek wyjazdu na kapitułę generalną (nawet jeżeli ta nie odbywała się w ciągu kolejnych trzech lat). Według konstytucji na czas nieobecności prowincjała należało ustalić jego zastępcę, czyli wikariusza prowincji. Osobę na ten urząd również należało wybrać już podczas tej trwającej kapituły wyborczej. Podobnie w tym czasie prowincjał powinien wybrać sobie socjusza, który będzie mu towarzyszył podczas przyszłych

9 Akta kapituł prowincjalnych, sesji definitorów prowincji, kopie pism generała zakonu z lat 1603–1667, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 93, k. 95.

10 Akta kapituł prowincjalnych... z lat 1603–1667, dz. cyt., k. 96.

wizytacji prowincji. I tu generał dodaje, że prowincjał nie powinien wybierać spośród potencjalnych przyszłych prowincjałów (czyli wśród ojców posiadających tytuł magistra), gdyż mogliby oni wykorzystać czas pobytu w poszczególnych klasztorach na pozyskiwanie „przychylności” braci dla swojej ewentualnej kandydatury¹¹. Wybór prowincjała kończyło odśpiewanie hymnu *Te Deum laudamus* i złożenie homagium przez wszystkich ojców uczestniczących w kapitule.

Przy edycji tekstu zamieszczonego w aneksie wykorzystano wskazówki znajdujące się w *Instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych od XVI do poł. XIX w.* pod redakcją Kazimierza Lepszego. Dla lepszej czytelności tekstu pominięto w edycji marginalia dopisane później inną ręką, będące odsyłaczami do konkretnych punktów z konstytucji, do których nawiązywał *passus* omawiany w instrukcji generała o. Teodora Stratiusa.

Zakończenie

Tekst akt kapituł prowincjalnych obrazujący rzeczywistość niezwykle istotną dla środowiska zakonnego – w tym przypadku karmelitów dawnej obserwancji – wydaje się źródłem mało interesującym dla współczesnego badacza. Jest to dokument tworzony dość schematycznie, poruszający sprawy ważne dla wąskiego grona zainteresowanych osób. Jest to jednocześnie źródło niezwykle ważne nie tylko dla historii samego zakonu i poszczególnych klasztorów, ale również dla historyka Kościoła, badającego procesy dokonujące się niejednokrotnie na styku *sacrum* i *profanum*. Nawet spod tych zapisanych językiem prawa wierszy ukazują się ludzie epoki: wielcy i mali, sławni i całkowicie zapomniani. A to otwiera całe spektrum obszarów badawczych, które wciąż czekają na eksplorację i opisanie.

11 Akta kapituł prowincjalnych... z lat 1603–1667, dz. cyt., k. 96v.

Aneks¹²

Akta kapituł prowincjalnych z lat 1603–1667 (fragment)

Or. łac. Akta kapituł prowincjalnych, sesji definitorów prowincji, kopie pism generała zakonu z lat 1603–1667, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 93, k. 95v–96v.

[k. 95v] Die Sabbathi cantata missa ac habito sermone et commendato fratribus defunctis singulorum conventum congregabuntur gremiales in loco deputato pro electionibus, ante quas pater praesidens interrogabit omnes de gremio, num quis sciat eorum quempiam habere aliquod impedimentum canonicum, propter quod non debeat habere vocem et locum in capitulo, etsi tunc nullus extra aliquem ex gremialibus quicquam opposuerit.

Pater praesidens illis notificabit, quod eligentes vel electioni consentientes contra electum de iure nequeant opponere, nisi ex nova causa vel ex causa illis antea occulta et de novo postea manifestare vel impugnare electionem ab electoribus factam, concorditer licet non signata manu superioris, quam possit, si voluerit, de despectibus electi inquirere et eum repellere, si invenerit indignum, deinde ut gremialium conscientiae, in foro interno consulat, eos absolvet, dispensabit ut infra.

Ego Fr. N. autoritate a Patre Generali, in quantum illi de iure communi competit et gratia, ut privilegia regularibus quovis modo concessa se extendunt, mihi tributa a quibusvis excommunicationis, suspensionis et interdicti aliisque ecclesiasticis sententiis et poenis in iure vel ab hincquavis occasione vel causa latis, si quibus quomodolibet, innodati estis et dispensi in omni irregularitate, si quam contraxistis, ad hunc duntaxat effectum vere electionibus faciendis, in praesenti capitulo vocem activam

12 Opracowano na podstawie: *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do poł. XIX w.*, oprac. K. Lepszy, Warszawa 1953.

habere valeatis et hanc absolutionem dispendeatis, pater praeses procurabit registrari inter acta capituli, deinde procedet in nomine Patris ad electionem deffinitorum.

Caeterum animadvertere debet, ante quamlibet omnium officialium electionem perlegendae sunt constitutiones de qualitate et requisitis eligendorum, et singuli electores, iurare debent, quod secundum veritatem suae conscientiae, eligent probiores, et magis idoneos. Quare ipse pater praeses id alta voce iurabit deinde coram se vocabit singulos gremiales, ad praestandum idem iuramentum, similiter alta voce. Post modum illis demandato patris ordinis, protestabitur, quod si quis gremialis elegerit quempiam non habentem conditiones et requista constitutionum ordinis vel decretorum particularium, mox in paenam punietur privatione pro una vice vocis in proximo provinciali capitulo generali.

Qua unusquisque vocalis debet propria manu subscribere, suum votum in propria schedula [demum] facient pater praeses, ad unam tabellam praeparatam tres patres gremiales magis principales, qui faciunt officium scrutatorum, quare recipient in pixide singula vota complicata illaque extrahent, enumerabunt, explicabunt, legentes publicabunt, quae postea statim [k. 96] coram gremio comburent idque fieri debet post singulas electiones.

Electis diffinitoribus, illico procedendum ad electionem provincialis. Quare pater praeses auditis culpis provincialis officium deposituri resignato per eum officio cum sigillo, publicatis litteris patris generalis, quibus ab eo nominabuntur et praesentabuntur electoribus patres, ex quibus unus fuerit eligendus provincialis perlectis constitutionibus de requisitis eligendi et praestito iuramento de eligendo probiore et magis idoneo monebit gremiales, ne in scribendo suo voto immutent formam traditam in nostris constitutionibus aliquod verbum addendo, ne illud reddant nullum et nullius valoris, postea praedicti patres scrutatores recipient in pixide singula eligentium vota complicata, deinde illa extrahent, numerabunt, evoluent, legent, publicabunt ut supra, publicatis votis, etsi apparuerit, quod unus habuerit plura, quam omnes alii simul

vota, quod secundum nostras constitutiones et ius commune sufficit pro canonica electione, non tamen quia ille habuerit statim, habendus et tenendus erit pro provinciali electo, sed necesse est, ut pater praeses nomine totius gremii eundem eligat in hunc modum.

Ego N. autoritate mihi commisa et nomine omnium eligentium eligo et denuntio p. N. provincialem nostrae provinciae N. et hanc electionem nullo modo omittere debet pater praeses, quia in illa formaliter et essentialiter consistit electio iuxta communem doctrinam canonistarum et suscipit e capitulo q. 2 propter extra de electione, quae autem sit antea per suffragia vocalium e solum quoddam perambulum ad scrutinandam gremialem voluntatem, quare ista electio praesidis registranda etiam erit inter alia acta capituli.

Quia antea secundum nostras constitutiones electio tantum fieri potest per praesentes, sciendum est, quod si aliquis electorum sit praesens in civitate vel oppido aut caenobio, in quo celebratur electio, sed aegrotet et decumbat in lecto pro praesenti haberi debet et ad eum accedere tenentur scrutatores pro suscipiendo eius suffragio. Provinciali electo statim pater praeses etiamsi infra proximum futuram triennium non sit celebrandum capitulum generale, procedet ad electionem sociorum provincialis pro capitulo generali, nec non definitoris eiusdem capituli generalis ac etiam vicarius provinciae et advertat quod nullus, sive sit provincialis realis, sive titularis, sive quisquam alius, qui habet uocem in capitulo generali, potest dare vocem in electione sociorum provincialis pro dicto capitulo et si dederit vocem, amittet activam in ipso capitulo generali et quia omnes quatuor ~~generales~~¹³ diffinitores¹⁴ tenentur accedere dominica 3 [tertia] post Pascha ad congregationem intermediam faciendam iuxta prescriptum novarum constitutionum et potest accedere, ut tunc temporis provincialis cum suis sociis accedat ad capitulum

13 Słowo przekreślone.

14 Słowo nadpisane.

generale et absit eum eiusdem sociis a provincia, nullus pater definator eligi potest in socium provincialis pro capitulo generali.

Aduertat insuper, quod pater provincialis electus debet in ipso capitulo sibi eligere unum socium, quem matuerit pro visitatione licet, postea illum sine causa mutare non valeat, et cum talis socius debeat semper intervenire praefatae congregationi intermediae una cum 4 diffinitoribus, etiamsi provincialis accesserit ad capitulum generale, non poterit ipse socius, visitationis esse socius simul pro capitulo generali, nec unus cum diffinitoribus propter eandem rationem potest esse simul socius visitationis.

Licet autem pater provincialis possit, ut dictum est, ad suum libitum eligere sibi socium, quem voluerit, [k. 96v] nihilominus pater praesidens eum admonebit, ut nullum eligat magistrum, qui probabiliter habeat in futuro capitulo provinciali pratendere provincialatus officium, quia socius, qui talem non habuerit praetensionem, non curabit tempore visitationis priores subordinare, et eos sibi reddere benevolos et sincerius negotia provinciae cum provinciali tractabit.

Peractis omnibus praefatis electionibus, decantato hymno *Te Deum Laudamus* et praestita obedientia provinciali electo confestim pater praesidens convocabit in sua cella uel in alio loco decenti provincialem electum et diffinitores et cum illo serio tractabit et discurret de conventibus, qui provisione nova priorum indigebunt et etiam de patribus ad tale munus magis idoneis, ut unusquisque, antequam ingrediatur diffinitorium, mature consideret et examinet quatenus secundum Deum et eorum conscientiam magis idonei fuerint ad prioratus officium.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Akta kapituł prowincjalnych, sesji definitorów prowincji, kopie pism generała zakonu z lat 1603–1667, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 93.

Źródła drukowane

Corpus Constitutionum Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo, vol. 1: 1281–1456, a cura di E. Tinambunan, E. Boaga, Roma 2011.

Opracowania

Giemza B., *Realizacja synodalności w kapitułach zakonnych na przykładzie zgromadzenia salwatorianów*, „Studia Pastoralne” 18 (2022), s. 48–62.

Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do poł. XIX w., oprac. K. Lepszy, Warszawa 1953.

Jabłońska-Deptuła E., *Przystosowanie i opór. Zakony męskie w Królestwie Kongresowym*, Warszawa 1983.

Smet J., *I Carmelitani. Storia dell'Ordine del Carmelo*, vol. 3: *La Riforma Cattolica (1600–1750)*, parte I, Roma 1996.

Wroceński J., *Kapituła generalna podmiotem najwyższej władzy w instytucie zakonnym*, „Sympozjum” 20 (2016) nr 2 (31), s. 211–237.

Abstrakt

Zgodnie z konstytucjami zakonu karmelitów dawnej obserwancji z 1625 roku wybór władz prowincji odbywał się według procedur stosowanych przy elekcji przełożonego generalnego. Ogólnikowy charakter tego przepisu wymagał jednak doprecyzowania. W związku z tym ówczesny generał zakonu, o. Teodor Stratius, opracował specjalną instrukcję, którą przekazano uczestnikom kapituły prowincjalnej. Rodział omawia przepisy

konstytucyjne dotyczące wyboru prowincjała oraz zawiera – w formie aneksu – edycję fragmentu instrukcji o. Stratiusa.

Słowa kluczowe: karmelici, Teodor Stratius, kapituła, wybory, prowincjał

Abstract

According to the Constitutions of the Discalced Carmelites from 1625, the election of provincial authorities followed procedures similar to those used for the election of the general superior. However, the general nature of this regulation required clarification. Therefore, the then General of the Order, Fr. Theodor Stratius, prepared a special instruction, which was sent to the friars participating in the provincial chapter. This chapter discusses the constitutional regulations concerning the election of a provincial superior and includes – in the appendix – an edition of a fragment of Stratius's instruction.

Keywords: Carmelites, Theodor Stratius, chapter, elections, provincial superior

Jan Bulak

 <https://orcid.org/0000-0002-8319-8205>

UNIwersytet Papiński Jana Pawła II w Krakowie

 <https://ror.org/0583g9182>

Przydatność protokołów kapituł z lat 1668–1688 do badań nad dziejami karmelitów dawnej obserwacji w Wielkim Księstwie Litewskim

 <https://doi.org/10.15633/9788383701035.04>

Przechowywane w archiwum oo. karmelitów na Piasku w Krakowie protokoły kapituł prowincjalnych i kongregacji definitorialnych z lat 1668–1688 znajdują się w liczącej 237 kart księdze o sygnaturze 94. Stanowi ona kontynuację księgi 93 zawierającej akta kapituł sprzed roku 1668. Przedmiotem analizy w niniejszym rozdziale są akta kapituł z dwóch dekad poprzedzających utworzenie prowincji ruskiej na mocy brewe papieskiego z 1687 roku. Okres ten, rozpoczynający się od abdykacji króla Jana Kazimierza, był naznaczony wojnami Rzeczypospolitej z Turcją. Niemniej, mimo nie najlepszych warunków, zakon karmelitów dawnej obserwacji stale się rozwijał.

W omawianej księdze znajduje się protokół kapituły generalnej z roku 1680 oraz 6 protokołów akt kapituł prowincjalnych (IV 1670, IV 1674,

VI 1677, VI 1681, VI 1684, VI 1687), które odbywały się zwykle co trzy lata. Zwykle rok po zakończeniu takowej przeprowadzano kongregację definitorialną – dla badanych lat dysponujemy 10 takimi protokołami (X 1668, IX 1671, X 1675, VII 1676, IX 1678, II 1680, VIII 1682, VII 1683, IX 1685, X 1688). Definitoria odbywały z różną częstotliwością – co roku, co dwa lub trzy lata – w zależności od terminów posiedzeń kapituły prowincjalnej.

Na spotkaniach przełożonych zakonu karmelitańskiego dyskutowano o bieżących problemach (zarówno formacyjnych, jak i ekonomicznych) oraz odpowiadano na wnioski (*petita*) składane przez przełożonych klasztorów. W przypadku przekroczenia reguły zakonnej przez poszczególnych zakonników nakładano na nich kary. Za pomocą głosowania rozdzielano także stanowiska na szczelbu prowincjalnym i w poszczególnych klasztorach (przełożeni i kaznodzieje). Na podstawie omawianej księgi „Wołyniak” (Jan Marek Giżycki) odtworzył listę przełożonych poszczególnych klasztorów i zawarł je w swoim opracowaniu pt. *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi* wydanym w Krakowie w 1918 roku.

Tabela 1. Klasztory karmelitów dawnej obserwacji (trzewiczkowych) w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1668–1688

Miejscowość	Województwo	Powiat	Diecezja
Białynicze	witebskie	orszański	wileńska
Bielsk Podlaski	podlaskie	ziemia bielska	łucka
Chołopienicze	mińskie	miński	wileńska
Czausy	mścisławskie	–	wileńska
Iszczołna	wileńskie	lidzki	wileńska
Lida	wileńskie	lidzki	wileńska
Linków	trockie	upicki	żmudzka

Miejscowość	Województwo	Powiat	Diecezja
Mohylew	mścisławskie	–	wileńska
Mścisław	mścisławskie	–	wileńska
Niełojowicze (Ossowa Wola)	brzeskolitewskie	brzeski	łucka
Pompiany	trockie	upicki	wileńska
Wilno – św. Jerzego	wileńskie	wileński	wileńska
Wilno – Wszystkich Świętych	wileńskie	wileński	wileńska
Władysławów	Księstwo Żmudzkie	wieloński	żmudzka
Żołudek	wileńskie	lidzki	wileńska

Opracowanie własne na podstawie: S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 414–415; Wołyniak (J. M. Giżycki), *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, Kraków 1918, passim

W badanym okresie w Wielkim Księstwie Litewskim funkcjonowało 12 klasztorów i trzy rezydencje (Chołopienicze, Iszczoła i Niełojowicze) określane w źródle jako *locus*¹. Samo pojęcie „Litwa” w analizowanym tekście źródłowym występuje zamiennie z „Wielkim Księstwem Litewskim” i właściwie zawsze w równowadze z Koroną („in Regno Poloniae et Magno Ducatu Lithuaniae”). Również prowincjał podpisywał się

1 Opis procesu osadzania karmelitów na Litwie oraz charakterystykę poszczególnych konwentów wraz z pobieżnym omówieniem składu personalnego przedstawił na początku XX wieku Wołyniak, tzn. Jan Marek Giżycki: *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, Kraków 1918. Z kolei tematykę fundacji klasztorów (także karmelitańskich) na terenie samej diecezji żmudzkiej podjął w latach 80. XX wieku Grzegorz Błaszczyk: *Fundacje i fundatorzy klasztorów diecezji żmudzkiej w XVII i XVIII wieku*, [w:] G. Błaszczyk, *Wybrane prace z lat 1978–2020*, Poznań 2023, s. 39–74.

jako „provincialis Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae”². Tworzono komisariaty (mniejsze jednostki pomocnicze według terytorium) – istniały komisariaty Żmudzi (z komisarzem Marcelim Tworzkowskim – przeorem w Linkowie)³ oraz Białej Rusi (Eliasz Szablowski – przeor konwentu Wszystkich Świętych w Wilnie)⁴. Na mocy podziału prowincji na polską i ruską przeprowadzonego w latach 1687–1688 w prowincji polskiej pozostały klasztory w: Wilnie pw. Wszystkich Świętych, Bielsku, Lidzie, Władysławowie, Linkowie i Pompianach. Do ruskiej (św. Józefa) natomiast zaliczono klasztory w: Wilnie pw. św. Jerzego, Żołudku, Białyniczach, Mohylewie, Czausach i Mścisławiu⁵

Najwięcej fundacji klasztornych powstało w województwie wileńskim (tabela 1), co zapewne łączy się z odsetkiem katolików wśród tamtejszej szlachty, znacznie większym niż w innych województwach Wielkiego Księstwa. Nie przebywało tam jednak zbyt wielu zakonników. Według spisu z 1676 roku we wszystkich klasztorach litewskich posługiwało ich łącznie 57 – to mniej więcej tyle, ile liczyła cała wspólnota klasztoru na krakowskim Piasku⁶. Średnia w tym roku wynosiła 5 ojców w litewskim klasztorze – to znacznie mniej niż w Koronie. Konwentem z największą wspólnotą był oczywiście wileński klasztor pw. Wszystkich Świętych z 13 zakonnikami. Sieć klasztorna na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego była w omawianych latach wciąż w trakcie rozwoju. W 1687 roku ojców na Litwie było już 63, co razem z klerykami i konwersami dawało 92 zakonników. Oznaki pełnego rozkwitu zakonu karmelitańskiego miały nastąpić dopiero po 1688 roku – do rozbiorów powstały jeszcze klasztory w Chwałojniach, Kiejdanach, Kniażycach,

2 Liber provinciae Polonae fratrum ordinis Beatissimae Mariae Virginis de Monte Carmeli continens acta et decreta capitularia definitoria..., 1668–1688, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 94, k. 227v, 232, 237v.

3 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 150.

4 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 8.

5 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 227–227v.

6 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 95–111v.

Koleśnikach, Mazykach, Mińsku, Radomlu, Rosieniach, Stańkowie, Taboryszkach i Zaświrze⁷.

Kilkukrotnie w analizowanych protokołach pojawia się wątek języka Litwy i Żmudzi – zakonnikom sprawiała trudność posługa wiernym znającym tylko język rodzimy. Na definitorium w 1675 roku zwracano uwagę, że nowicjat w Poznaniu utrudnia chętnym młodym wstępowanie do zakonu zarówno ze względu na odległość, jak i język. W związku z tym założono nowy nowicjat w Wilnie, stawiając za cel również zachowanie wśród kształcących się znajomości języka litewskiego⁸. Tylko raz wyszczególniono kaznodzieję języka litewskiego (*concionator lithuanicus*) – Elizeusza Giżewicza, który posługiwał w żmudzkiem Linkowie⁹. Z całą pewnością korzystano z jego znajomości języka, skoro posługiwał wyłącznie na terenie Litwy (Linków, Władysławów, Wilno). Inny linkowski kaznodzieja (nie wiadomo jednak, czy Litwin) Dionizy Gilwicki również posługiwał wyłącznie w klasztorach litewskich. Zależność ta wymagałaby jeszcze szerszego studium, jednak na obecnym etapie można stwierdzić, że większość zakonników przenoszono w obrębie Wielkiego Księstwa.

Mimo zasygnalizowanej wyżej pewnej odrębności konwentów z terenu Wielkiego Księstwa stanowiły one nierozzerwalną część całości prowincji i brały udział w jej życiu. Przykładowo: na kongregacji definitorialnej w 1668 roku ustalono, że krakowski konwent na Piasku nie może ponosić wszystkich kosztów ubioru (*vestuarium*) studentów przebywających za granicą (*in studio exotico*). Obowiązek wsparcia w wymiarze 5 florenów węgierskich każdego roku na święta wielkanocne nałożono więc również na konwenty litewskie w Białyniczach (dla ojca

7 S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 414–415.

8 Woryginalne: „[...] ob linguam Lithuanicam in suo vigore recipiendi inuestiendi et professandi relinquere et benigne conseruare” (*Liber provinciae Polonae...*, 1668–1688, k. 57–57v).

9 *Liber provinciae Polonae...*, 1668–1688, dz. cyt., k. 58.

lektora Telesfora Niklaszewicza) i w Linkowie (dla ojca lektora Awertana Prajsznariusa)¹⁰. Podobne zasady ustalono w 1684 r., kiedy interesujące nas konwenty w Mohylewie, Mścislawiu, Czausach i Białyniczach miały (decyzją kapituły prowincjalnej) składać 3 floreny węgierskie na ręce prowincjała na utrzymanie zakonników odbywających zagraniczne studia¹¹.

Na kongregacji definitorialnej we wrześniu 1678 roku prowincjał Elias Szablowski ubolewał nad sytuacją klasztorów na Czarnej Rusi, zagrożonych turecką napaścią, i tych z Białej Rusi (Czausy, Białynicze, Mścislaw i Mohylów), które były blisko granicy moskiewskiej. Prowincjał zwrócił się do definitorium z prośbą o poradę, w jaki sposób można by ochronić wyposażenie zagrożonych klasztorów. Postanowiono ich mienie zabezpieczyć, sporządzić ich inwentarze i złożyć w klasztorze większym we Lwowie¹².

Niebezpieczeństwo czyhało nie tylko ze strony wrogów Rzeczypospolitej. Ważna była szybka reakcja na zagrożenie. Tak więc w 1684 roku podczas kapituły prowincjalnej odczytano (*cum ingenti gaudio*) prośbę wniesioną przez wspólnoty z konwentów w Białyniczach, Mohylowie i Płońsku, aby ściślej przestrzegano w nich reguł życia wspólnego. Apel ten spotkał się z życzliwym przyjęciem przełożonych, którzy wezwali do większej troski o *vita communis* w tych i innych klasztorach prowincji, ze szczególnym uwzględnieniem klasztorów z nowicjatem¹³.

Wyrażano zainteresowanie propagowaniem kultu. Na kongregacji definitorialnej w 1675 roku ustalono, że przełożeni niektórych domów (w tym w Białyniczach i Wilnie) mają opisać wygląd i historię obrazów Matki Bożej oraz cuda z nimi związane¹⁴.

10 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 8.

11 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 202v–203.

12 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 92v–93.

13 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 200.

14 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 55v–56; białynicki obraz Najświętszej Maryi Panny, pochodzący z lat 30. XVII wieku, od roku 1655

Nie zajmowano się wyłącznie sprawami administracyjnymi ani związanymi z formacją zakonników – co oczywiste, sporą część analizowanych akt poświęcono sprawom materialnym. Z tych *stricte* gospodarczych spraw można wysnuć wnioski dotyczące kształtowania relacji między karmelitami a możnymi. Przykładowo, w 1682 na kongregacji definitorialnej przedstawiciele konwentu w Białyniczach wnieśli o zgodę na spłatę 6 000 florenów polskich chorążemu Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ten ok. 1658 roku – zdaje się – pożyczył omawianemu klasztorowi 10 tysięcy, jednak suma ta nie była nigdzie wpisana ani zabezpieczona. Podana wyżej kwota, stanowiąca ponad połowę długu, miała dać możliwość polepszenia relacji klasztoru z jego dobroczyńcą¹⁵.

Same relacje z elitami Wielkiego Księstwa można badać również dzięki analizie wyboru przełożonych. Przykładem dobrej koegzystencji klasztoru z miejscową szlachtą jest Mohylew i związany z tamtejszym klasztorem o. Antoni Grosman. W 1675 roku był tam kaznodzieją i komisarzem konwentów Białej Rusi, rok później został tam przeorem (po rezygnacji poprzednika) i funkcję tę piastował do 1682 roku. Rok wcześniej definitorium poprosiło prowincjała, aby zwolnił Grosmana z obowiązku zmiany miejsca, gdyż swoją religijnością zaskarbił sobie wdzięczność mohylewskich możnych, którzy prosili, by pozostawić go w tym mieście¹⁶. W kolejnym roku na definitorium wybrano przeorem o. Feliksa Mrozowskiego. Niedługo potem Grosman znów został przełożonym tamże i równocześnie drugim definitorem prowincji (funkcję tę pełnił przez kolejne 6 lat)¹⁷.

To tylko niektóre wątki zawarte w księdze akt kapituł i kongregacji definitorialnych z lat 1668–1688. Niewątpliwie planowana edycja

znajdował się w Lachowiczach. Powrócił ok. 1760 roku (Wołyniak (J. M. Giżycki), *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, Kraków 1918, s. 33–34).

15 *Liber provinciae Polonae...*, 1668–1688, dz. cyt., k. 173–173v.

16 *Liber provinciae Polonae...*, 1668–1688, dz. cyt., k. 163.

17 *Liber provinciae Polonae...*, 1668–1688, dz. cyt., k. 57v, 77, 84v, 151v, 163, 174, 200v, 208, 216, 222v, 224v.

źródłowa otworzy jeszcze wiele możliwości badaczom terenów dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, a więc nie tylko Polakom, ale także Litwinom oraz Białorusinom.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Liber provinciae Polonae fratrum ordinis Beatissimae Mariae Virginis de Monte Carmeli continens acta et decreta capitularia definitoria..., 1668–1688, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 94.

Opracowania

Błaszczyk G., *Fundacje i fundatorzy klasztorów diecezji żmudzkiej w XVII i XVIII wieku*, [w:] G. Błaszczyk, *Wybrane prace z lat 1978–2020*, Poznań 2023, s. 39–74.

Litak S., *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006.

Wołyniak (J. M. Giżycki), *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, Kraków 1918.

Abstrakt

Rozdział prezentuje wybrane materiały znajdujące się w księdze protokołów kapituł i kongregacji definitorialnych prowincji polskiej przechowywanej w Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie (sygn. 94). Analiza poruszanych na zebraniach zakonników tematów pozwala nam uchwycić problemy, z którymi mierzyli się karmelici na rozległych terenach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale też, w szerszej perspektywie, dostrzec rządzące nimi zależności. Praca prezentuje jedynie zarys problematyki, wskazując na potrzebę jej rozszerzenia.

Słowa kluczowe: karmelici, edycja źródeł, kapituły prowincjalne, Wielkie Księstwo Litewskie

Abstract

The chapter presents selected materials found in the book of minutes of the chapters and definitory congregations of the Polish province kept in the Archives of the Carmelite Order (in Arena) in Cracow (ref. 94). The analysis of the topics discussed at the monks' meetings allows us to grasp the problems faced by the Carmelites in the vast territories of the former Grand Duchy of Lithuania, but also, in a broader perspective, to see the relationships governing them. The work presents only an outline of the issues, indicating the desirability of expanding it.

Keywords: Carmelites, source edition, provincial chapters, Grand Duchy of Lithuania

Paweł Krokosz

 <https://orcid.org/0000-0001-9555-3801>

UNIwersytet Papiński Jana Pawła II w Krakowie

 <https://ror.org/0583g9182>

Przypadki naruszenia reguły zakonnej: próba przedstawienia zagadnienia na podstawie akt kapituł karmelitów dawnej obserwacji w Polsce w latach 1668–1688 – zarys problematyki

 <https://doi.org/10.15633/9788383701035.05>

Dzieje karmelitów na ziemiach polskich stanowiły i nadal stanowią przedmiot badawczy dla historyków¹. Na tym tle niezwykle interesująco przedstawia się szeroka problematyka dotycząca przypadków

- 1 Przykładowo zob. T. M. Trajdos, *Fundacja klasztoru karmelitów trzewickich na Piasku w Krakowie*, „Nasza Przyszłość” 60 (1983), s. 91–127, <https://doi.org/10.52204/np.1983.60.91-127>; T. M. Trajdos, *Karmelici trzewicki w Akademii Krakowskiej w XV wieku*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 6 (1986), s. 291–300; T. M. Trajdos, *U zarania karmelitów w Polsce*, Warszawa 1993; M. Borkowska, *Karmelitanki dawnej obserwacji w Polsce. Dzieje zapomnianego zakonu*, „Nasza Przyszłość” 75 (1991), s. 91–116, <https://doi.org/10.52204/np.1991.75.91-116>; B. Panek, *Prowincjałowie karmelitów na ziemiach polskich (1397–1997)*, „Saeculum Christianum: Pismo Historyczno-Społeczne” 4 (1997) nr 2, s. 43–83; A. Szudrowicz, *Karmelici w Kcyni (1612–1835). Rola zakonu w życiu miasta i okolicy*, Bydgoszcz 2001; G. Kłoskowski, *Karmelici trzewicki prowincji wielkopolskiej w XVII–XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”

naruszenia reguły zakonnej², czyli łamanie zapisów konstytucji

- 98 (2012), s. 149–271, <https://doi.org/10.31743/abmk.11735>; W. Szyborski, *Uwagi o znaczeniu religijnym Sanktuarium Matki Bożej Piaskowej w Krakowie na przełomie średniowiecza i czasów odrodzenia*, „Peregrinus Cracoviensis” 22 (2011), s. 197–216; S. Sulecki, *Księgozbiór klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie*, Kraków 2014; S. Sulecki, *Tassemblerk (na przedmieściu Krakowa) w nowożytnych dokumentach karmelitów*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 39 (2021), s. 25–48, <https://doi.org/10.32030/KRZY.2021.02>; J. Dębiński, *Z historii zakonu karmelitów dawnej obserwancji, czyli trzewickowych (carmelitae calceati)*, „Studia Wrocławskie” 18 (2016), s. 373–390; J. Dębiński, *Karmelici trzewickowi i ich działalność ewangelizacyjna w Polsce*, „Studia Wrocławskie” 19 (2017), s. 473–492; I. Rolska, *The history of the foundation of the Calced Carmelite Church in Wola Gułowska*, „Folia Historica Cracoviensia” 22 (2016), s. 377–398, <https://doi.org/10.15633/fhc.2086>.
- 2 Termin reguły zakonnej wyjaśniła drobiazgowo Teresa Paszkowska: „Używając terminu *reguła zakonna*, mamy obecnie na myśli tekst zatwierdzony przez Stolicę Apostolską, dokument ustawodawczy mający rangę prawną. W teologii życia zakonnego i tradycji Kościoła to prawnicze znamię pojawia się dopiero w średniowieczu. Przez wieki funkcjonowały *zasady regulujące* życie osób i wspólnot, które mając obowiązujący charakter, były poddane ustawicznej *accomodata renovatio*. Pozostawały one w służbie życia opartego na zasadzie *se- quela Christi* i mając status *normae vitae*, wskazywały na żywy wzór Chrystusa. Nie wszystkie przyjmowały postać tekstu, nieraz wprost wpisywały się w życie – przez żywy przekaz słowa i przykładu (nie weszły w etap spisywania) – formując osoby w charyzmacie lub niwelując powstałe deformacje. Pojęcie *reguła zakonna* nie oznacza jakiegoś określonego gatunku epickiego, który narzucałby tekstowi określoną strukturę i tematykę” – T. Paszkowska, *Reguły zakonne – waloryzacja czy formalizacja charyzmatu?*, [w:] *Refleksje nad regulaminami franciszkańskimi. Formacyjne i pastoralne aspekty Reguł franciszkańskich w 800 lat po zatwierdzeniu pierwszej Reguły św. Franciszka. Materiały z sesji naukowej (Warszawa 21 listopada 2009)*, red. Z. Styś, M. Sykuła, G. Filipiuk, J. Wojas, Warszawa–Kraków 2010, s. 45 (*Życie Ewangelia*, 1). Szerzej w kwestii reguł i konstytucji zakonnych zob. E. Matulewicz, *Pustelniczy charyzmat Karmelu w świetle najdawniejszych dokumentów Zakonu*, „Kultura–Media–Teologia” 2010 nr 1, s. 104–119; A. Terpin, *Ekskomunika. Rys historyczno-kanoniczny*, „Resovia Sacra” 21 (2014), s. 447–468; B. Puchalska-Dąbrowska, *Potrydencki ideał życia zakonnego na przykładzie staropolskich żywotów św. Teresy od Jezusa*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 14 (2015) nr 1, s. 177–191, <https://doi.org/10.15290/rtk.2015.14.1.12>; M. Małecki, *Ustawodawstwo wewnętrzne w zakonie templariuszy wobec przestępstw i naruszeń dyscypliny zakonnej*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 7 (2014) nr 1, s. 93–109, <https://doi.org/10.4467/20844131KS.14.006.2247>; B. Szewczuł, *Od reguł monastycznych do konstytucji zakonnych*, „Prawo Kanoniczne” 60 (2017) nr 1, s. 35–61, <https://doi.org/10.21697/pk.2017.60.1.03>. W odniesieniu do dzisiejszego

zakonnych³, stanowiących podstawową wykładnię prawną obowiązującą członków zakonu karmelitańskiego⁴. W niniejszym opracowaniu zostanie przedstawiony zarys wskazanej problematyki w oparciu o zapisy akt kapituł karmelitów dawnej obserwancji w Polsce za lata 1668–1688 przechowywanych w Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie⁵. Należy zwrócić uwagę na istotny aspekt interpretacyjny źródła. Trzeba pamiętać, że nawet najmniejsze odstępstwa od przepisów zakonnych podlegały karze, a rozpatrywanie ich na kapitułach zazwyczaj odnosiło się do sporadycznie występujących przypadków w skali całej prowincji, zwłaszcza w odniesieniu do ciężkich przewinień. Terminologia dotycząca wybranych wykroczeń może być dziś interpretowana w sposób niezgodny z pierwotnym znaczeniem. Z dzisiejszej perspektywy w większości przypadków mamy na kartach rękopisu do czynienia z drobnymi przewinieniami, natomiast poważne przestępstwa, jak wspomniano wyżej, pojawiają się rzadko i zwykle poprzedzone były szczegółowym procesem.

W odniesieniu do przedmiotu analizy niniejszego opracowania można wyróżnić kilka zasadniczych obszarów związanych z naruszeniami reguły zakonnej przez członków zakonu karmelitańskiego prowincji polskiej w latach 1668–1688⁶:

- ujęcia konstytucji zakonnych zob. G. Firszt, *Konstytucje instytutów życia konsekrowanego jako kodeks życia duchowego*, „Itinera Spirituality” 9 (2016) nr 1, s. 27–50, <https://doi.org/10.12775/IS.2016.002>.
- 3 Z. Witczak, *Przykłady łamania reguły zakonnej przez kanoników regularnych z Żagania w średniowieczu w świetle kroniki klasztornej: Jak to, co złe, miało wskazywać braciom dobrą drogę*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 40 (2020) nr 2, s. 127–149, <https://doi.org/10.25167/sth.1863>.
 - 4 *Corpus Constitutionum ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo*, vol. 2, 1454–1904, Roma, Edizioni Carmelitane, 2016, s. 13–19, Konstytucje, 1625: Caput 5: de culpis et poenis 487–506.
 - 5 *Liber provinciae Polonae fratrum ordinis Beatae Mariae Virginis de Monte Carmeli continens acta et decreta capitularia definitoria...* z lat 1668–1688, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 94.
 - 6 Artykuł porusza bardzo ważny aspekt interpretacyjny. Nazewnictwo niektórych wykroczeń może wprowadzić w błąd współczesnego czytelnika,

- samowolne opuszczenie klasztoru i włóczęgostwo,
- problematyka dotycząca kwestii obyczajowych,
- wykroczenia przeciw religii,
- kradzież, przywłaszczenie wspólnego dobra oraz nadużycia w zarządzaniu majątkiem zakonnym,
- korupcja w ramach funkcjonowania struktur zakonu (obsada stanowisk i ingerencja osób z zewnątrz w tym wymiarze),
- przestępstwa publiczne – kradzieże, zabójstwa,
- szereg pozostałych kwestii stanowiących naruszenie reguły zakonnej niemieszczących się w ramach wyżej wskazanych obszarach⁷.

Dokonując analizy owych naruszeń reguły zakonnej, należy zauważyć, że wiele z nich nie przynależało do jednego konkretnego wskazanego tutaj obszaru, a dotyczyło dwóch bądź więcej zaproponowanych przestrzeni.

W analizowanym dwudziestoleciu między latami 60. a 80. XVII wieku polska prowincja karmelitów obejmowała 29 klasztorów, w których mieszkało od 197 do 226 zakonników. Największymi wspólnotami

np. apostazja mogła dotyczyć nie odstąpienia od wiary, ale porzucenia reguły, opuszczenia klasztoru.

- 7 Przedstawiony powyżej podział jest całkowicie subiektywną propozycją autora niniejszego opracowania, który z uwagi na złożoność problematyki dotyczącej łamania reguły zakonnej przez przedstawicieli zakonu karmelitów prowincji polskiej w określonych latach zmuszony był zastosować taki właśnie model. Należy przy tym jednocześnie zauważyć, że zarówno w prawie magdeburskim, jak i w prawie ziemskim wyróżniane były także różnorodne podziały przestępstw (publicznych i prywatnych), jakich dopuszczali się przedstawiciele poszczególnych stanów – zob. W. Maisel, *Dawne polskie prawo karne miejskie. Od połowy XV do połowy XVIII wieku*, [w:] *Historia państwa i prawa Polski*, t. 2: *Od połowy XV wieku do r. 1795*, red. Z. Kaczmarczyk, B. Leśniodorski, Warszawa–Toruń 1966, s. 344–354 (*Historia Państwa i Prawa Polski*); J. Bar-dach, B. Leśniodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 1998, s. 262; S. Płaza, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, cz. 1: *X–XVIII w.*, Kraków 2002, s. 354. Zob. też: M. Kamler, *Kary za przestępstwa pospolite w dużych miastach Polski w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 101 (1994) nr 3, s. 25–39.

wyróżniały się klasztory: krakowski (45–73 osób), lwowski (32–38), wileński przy kościele Wszystkich Świętych (17–42) oraz w Woli Gułowskiej (7–17). Pozostałe klasztory i rezydencje liczyły zwykle od 2 do 9 członków. Nietrudno się domyślić, że mimo obowiązujących jednolitych przepisów karność zakonna wyglądała inaczej w dużych ośrodkach, a inaczej w małych wspólnotach. Wynikało to z rozmaitych uwarunkowań i okoliczności, które sprzyjały łamaniu prawa przez niektórych zakonników – czasem w różnym zakresie, a nawet wielokrotnie. Najczęściej wysuwany na kapitułach oskarżeniem było samowolne opuszczenie klasztoru, nazywane dobitnie apostazją. W jej zakres wchodziły zarówno samo krótkie wyjście z klasztoru bez zezwolenia, jak i włóczęstwo. Można było postawić zarzuty, nawet jeśli zamiary były słuszne lub godne pochwały, np. podróż na studia zagraniczne (bez zezwolenia) lub zwlekanie z bezpośrednim powrotem po załatwionych sprawunkach⁸. Przy indywidulanych cechach poszczególnych zakonników łatwo było popaść w recydywę. Do tego dochodziły jeszcze kolejne, w niektórych przypadkach dość poważne, naruszenia reguły zakonnej: chodzenie w stroju świeckim. Za samowolne opuszczenie klasztoru lub odmowę powrotu za jego mury groziła kara więzienia⁹. Przykładowo w zapisach obrad kapituły prowincji polskiej odbywającej się we Lwowie w 1670 roku pojawiła się adnotacja dotycząca zbiegostwa i włóczęstwa kilku zakonników karmelitańskich, w której zakładano, iż mogą oni nawet opuścić granice Rzeczypospolitej:

Oprócz tego inni tacy jak o. Edmund Nawarski, o. Dionizy Strachacki, o. Andrzej Pagadziński, o. Bonifacy Makowski, o. Fabian Krulik, uciekli z klasztoru po popełnieniu ogromnych przestępstw. Jeśli zostaną

8 W 1684 roku karze roku więzienia o chlebie i wodzie podlegał zakonnik, który bez pozwolenia udał się do Rzymu, por. *Liber provinciae Polonae...*, 1668–1688, dz. cyt., k. 16.

9 *Liber provinciae Polonae...*, 1668–1688, dz. cyt., k. 4v.

przyłapani błakając się po kraju [tj. po Rzeczypospolitej], to przełożony prowincji powinien ich schwytać i surowo ukarać zgodnie z postanowieniami konstytucji, ale jeśli [oni] pozostaną poza krajem [tj. Rzeczpospolitą] na innych ziemiach lub pojawiają się w Rzymie, to przełożony prowincji (prosi w imieniu definitorium) o ukaranie ich zgodnie z dekretem wydanym niedawno przez prokuratora¹⁰.

Zdarzały się także naruszenia reguły zakonnej w odniesieniu do kwestii obyczajowych. Na początek warto przywołać sprawy związane z obecnością kobiet w tzw. „przestrzeni zakonnej”, czyli w określonych pomieszczeniach kościelnych i klasztornych, gdzie nie miały one prawa wstępu. Problem naruszenia w tej sprawie konstytucji zakonnej musiał się pojawiać, gdyż podczas sesji definitorium prowincji polskiej odbywającej się w klasztorze w Lipiu¹¹ w 1668 roku przypomniano przepisy dla przeciwdziałaniu temu:

W żadnym wypadku nie pozwólcie [tam] kobietom wchodzić, a tym bardziej do kuchni [...], ponieważ jest to zabronione nie tylko przez nasze konstytucje, ale także przez dekrety papieskie [...]. Definitorium surowo nakazuje wszystkim [...] zakonnikom prowincji, aby niezwłocznie przestrzegali tych świętych dekretów i pod żadnym pozorem nie ośmielili się wprowadzać lub pozwalać kobietom jakiegokolwiek statusu i stanu

10 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 23v. Por. M. Małecki, *Ustawodawstwo wewnętrzne w zakonie templariuszy wobec przestępstw i naruszeń dyscypliny zakonnej*, dz. cyt., s. 95. Wspomniane w źródle ogromne przestępstwa, prawdopodobnie nie miały jednak wielkiego kalibru, jak np. kradzież, zabójstwo lub pobicie, bo by o tym napisano. Mowa tutaj raczej o wykroczeniach przeciw prawom zakonowi.

11 W 1728 roku została wydzielona osobna prowincja wielkopolska pod wezwaniem Najświętszego Sakramentu, w której składzie znalazł się m.in. klasztor w Lipiu (diecezja poznańska) – zob. G. Kłoskowski, *Karmelici trzewickowi prowincji wielkopolskiej w XVII–XVIII wieku*, dz. cyt., s. 149–150.

na wejście do komnat, refektarza i przeoratu, pod karami i sankcjami ustalonymi przez dekrety papieskie¹².

Podobnej treści zapisy zostały sporządzone podczas obrad kapituły prowincjalnej odbywającej się w Krakowie w 1681 roku, gdzie zabroniono powszechnego wpuszczania ludzi do zakrystii w celu spowiedzi, a szczególnie kobiet, podkreślając, że prawo spowiedzi mieli w tym pomieszczeniu jedynie przedstawiciele (mężczyźni) stanu szlacheckiego¹³. O zbyt bliskie kontakty z kobietami został oskarżony wówczas m.in. ojciec Bonifacy Breyzowski z klasztoru w Dorohostajach Małych, który miał „dopuszczać kobiety do refektarza i prowadzić z nimi złe [według norm zakonnych] rozmowy”¹⁴. Pamiętajmy jednak, iż refektarz to miejsce wspólne w klasztorze, więc nie były to spotkania pokątne, ale na pewno naruszały klauzurę klasztorną.

W ustaleniach kapitulnych można natrafić też na zalecenia w kwestii zbyt częstych kontaktów pomiędzy zakonnikami a karmelitankami lwowskimi¹⁵. Zbiegło się to z odbudową klasztoru karmelitanek we Lwowie (klasztor został ukończony w roku 1677)¹⁶. Podczas odbywającej się we Lwowie kapituły prowincjalnej w 1670 roku postanowiono ustosunkować się do niego w niniejszy sposób:

A ponieważ zarówno nasi, jak i przybywający z zagranicy zakonnicy często przychodzą do naszych zakonnic i rozmawiają z nimi bez uzyskania pozwolenia od przełożonych, dlatego definitorium postanowiło, aby żaden z naszych zakonników nie odważył się zbliżyć do furty klasztoru tych

12 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 6v.

13 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 164v.

14 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 164v.

15 Szerzej o żeńskiej gałęzi zakonu zob. M. Borkowska, *Karmelitanki dawnej obserwacji w Polsce. Dzieje zapomnianego zakonu*, dz. cyt.

16 Por. P. Stefaniak, *Rys dziejów klasztoru karmelitanek dawnej obserwacji we Lwowie pw. św. Agnieszki Panny i Męczenniczki (1632–1782)*, „Premisla Christiana” 20 (2022/2023), s. 70.

zakonnicy w celu rozmowy bez wyraźnego pozwolenia od czcigodnego ojca przeora tegoż konwentu lwowskiego, pod karą trzech dni więzienia. Co zaś się tyczy zakonników cudzoziemskich i księży świeckich, surowo nakazuje się czcigodnemu ojcu spowiednikowi zakonnic, pod karą ekskomuniki¹⁷, aby nie udzielał pozwolenia mniszkom na rozmowy z wyżej wspomnianymi, chyba że wcześniej okażą pisemne pozwolenie czcigodnego ojca przeora naszego konwentu lwowskiego¹⁸.

Pozornie pod tymi słowami kryje się sugestia znacznego przekroczenia reguły, jednak pamiętajmy, że zakonnice żyły w klauzurze, a rozmowy odbywały się przez furtę. Osobno pewnie stał konfesjonał, ale też oddzielony, by nie było żadnego fizycznego kontaktu. Kapituła w tym przypadku wyraziła zatem troskę, aby siostrą żyjącą w zastrzeżonej klauzurze, nie wprowadzać spraw świata zewnętrznego. A jeśli takie rozmowy miałyby się odbyć, to tylko za specjalnym zezwoleniem.

W odniesieniu do kolejnego obszaru wykroczeń na uwagę zasługuje przewina dotycząca apostazji (sprawa, jak wiemy, dotyczy samowolnego opuszczenia klasztoru lub przebywania poza nim bez pozwolenia przełożonego), które poruszone zostało podczas kapituły prowincjalnej obradującej we Lwowie w 1670 roku wraz z sugestią popadnięcia w herezję.

17 Ekskomunika była karą kościelną, która wykluczała uczestniczenie wiernego w życiu Kościoła. Złagodzenie statusu ekskomunikowanych miało miejsce po wielkiej schizmie zachodniej (1378–1417). Najistotniejszą rolę odegrała w tym zakresie wydana w 1418 roku przez papieża Marcina V konstytucja *Ad evitanda*. Niemniej jednak od XVI do XIX wieku kara ekskomuniki była w dalszym ciągu uważana za najcięższą spośród wszystkich sankcji kościelnych. Szerzej w kwestiach związanych z ekskomuniką zob. M. Myrcha M., *Ekskomunika. Część I*, „Polonia Sacra” 9 (1957) nr 4, s. 185–224, <http://theo-logos.pl/xmlui/handle/123456789/1173>; M. Myrcha, *Ekskomunika. Część II*, „Polonia Sacra” 10 (1958) nr 1, s. 81–176, <http://theo-logos.pl/xmlui/handle/123456789/1248>; M. Myrcha, *Ekskomunika. Część III*, „Polonia Sacra” 10 (1958) nr 2, s. 15–81, <http://theo-logos.pl/xmlui/handle/123456789/1252>; A. Terpin, *Ekskomunika. Rys historyczno-kanoniczny*, dz. cyt., s. 447–468.

18 *Liber provinciae Polonae...*, 1668–1688, dz. cyt., k. 22v.

Podjęto wówczas o wydaleniu z zakonu karmelitów winowajcy, który wielokrotnie był o to oskarżany: „ojciec Elizeusz Rykaczewski, który popełnił różne przestępstwa w różnych klasztorach i często podlegał apostazji [tj. uciekał z klasztoru] po zrzuceniu habitu zakonnego i był podejrzany o herezję. Po wielu działaniach poprawczych i napomnieniach oraz roku więzienia, pozostaje [nadal] niepoprawny i powraca do swoich występków. Dlatego przełożony prosi definitorium o podjęcie decyzji o wydaleniu go z naszego zakonu”¹⁹.

Sprawę innego zakonnika rozstrzygała obradująca w 1684 roku w Wilnie kapituła prowincjalna. Źródło to ukazuje nam, że z wyrozumiałością podchodzono do niektórych przewin, dając zakonnikom szansę na poprawę. Oskarżony o apostazję o. Brokard, podobnie jak to miało miejsce w przywołanym powyżej przykładzie, nadal popełniał to samo wykroczenie; nawet po odbytej karze więzienia wrócił na drogę występku (nie podano wielu szczegółów poza przyjęciem ubioru świeckiego i samowolnym opuszczeniem klasztoru), co skutkowało wnioskiem o wydalenie go ze wspólnoty klasztornej. W sporządzonej wówczas dokumentacji zapisano:

o. Brokard Drolński, diakon, który trzykrotnie przybył do Rzymu w stroju świeckim jako apostata, tyle razy tam dostąpiwszy miłosierdzia, zawsze jednak powracał, do swoich występków. Wreszcie przed kapitułą prowincjalną odprawioną w Krakowie w ubiegłym roku, w 1681 roku został aresztowany w stroju świeckim i uwięziony w klasztorze krakowskim, przetrzymywany tam prawie dwa lata i poddany karze postu, do więzienia

19 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 23v. Por. M. Małecki, *Ustawodawstwo wewnętrzne w zakonie templariuszy wobec przestępstw i naruszeń dyscypliny zakonnej*, dz. cyt., s. 95. Ojciec Rykaczewski odbył nakazane kary i po 1677 roku był notowany jako członek wspólnot klasztornych. Część kar dożywotnich, tj. zakazu pełnienia funkcji, zostało prawdopodobnie złagodzonych, bowiem po 1685 roku notowany jest jako kaznodzieja w klasztorze w Sąsiadowicach.

klasztoru lwowskiego odesłany, stamtąd zabrano go, by oczekiwał dekretu najczcigodniejszego ojca [tj. generała] o wypędzeniu [wykluczeniu z zakonu]. Ale ponieważ obiecał się poprawić i złożył pisemne wyznanie swoich przestępstw i apostazji i zgodził się na wygnanie [tj. wydalenie z zakonu], jeśli po takiej pokucie popadłby w te same przestępstwa, został zwolniony z więzienia. Pozostał w klasztorze zaledwie dwa miesiące, i uciekł stamtąd i do dziś dnia nie wiadomo, gdzie się błąka. Zatem ponieważ wypełnił on wszystkie znamiona naruszania przez siebie praw i nie widać żadnej nadziei na poprawę, a cała nasza prowincja świadczy o jego odstępstwie, a zwłaszcza nasze czcigodne definitorium błaga najczcigodniejszego ojca, aby postanowił wygnać tak chorą owcę z owczarni Chrystusa²⁰.

Zdarzały się również cięższe przestępstwa zakonników jak w 1675 roku, kiedy brat Adrian Olszewski z klasztoru w Płońsku zdecydował się na porzucenie stanu zakonnego i porwanie mężatki, aby wieść z nią później wspólne życie, dokonując jednocześnie konwersji na protestantyzm: „porwanie zamężnej kobiety z nim do heretyckiego miasta Torunia, gdzie miał zamiar zdjąć habit zakonny (w tym celu bowiem zrobił sobie perukę) i udać się do miasta Malborka i żyć w nim jako heretyk, co sam wyznał własnymi ustami, jak to widać pełniej w przeprowadzonym procesie”²¹. Ponadto wspomniany brat oskarżony był także „o wiele przestępstw świętokradczych, a mianowicie kradzież sprzętu kościelnego ze złota, srebra i skarbów znacznej ilości i wartości oraz włamanie się do skrzyni w zakrystii i kradzież ze zdeponowanych tam pieniędzy kwoty tysiąca florenów należących do klasztoru, bractwa braci i pewnego proboszcza, które to były w depozycie”²².

Należy zauważyć, że ostatnie z przytoczonych przestępstw zawierało się również w zaproponowanym powyżej czwartym obszarze

20 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 202–202v.

21 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 78.

22 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 78.

zestawienia nadużyć obejmującym kradzieże, defraudacje oraz nadużycia w zarządzaniu majątkiem wspólnoty. W omawianym okresie naliczono dwanaście wykroczeń finansowych i pięć kradzieży. W 1668 roku miało dojść do przywłaszczenia przez jednego z zakonników cegieł przeznaczonych dla klasztoru w Kłodawie. Ostatecznie oskarżony o ten czyn zakonnik został uniewinniony przez definitorium²³. Z tym też klasztorem związana była sprawa z roku 1676, kiedy przeor kościoła św. Tomasza Apostoła w Krakowie, ówczesnego filialnego kościoła krakowskich karmelitów na Piasku, ojciec Franciszek Powsiński²⁴ został oskarżony przez „wspólnotę klasztoru kłodawskiego” o samowolne przejęcie jej finansów w wysokości 600 dukatów (florenów polskich), gdy w minionych latach pełnił funkcję prowincjała. Jak nadmieniono, o sumę wpisaną w oficjalnych kłodawskich „księgach rachunkowych” upominał się słusznie kasztelan małogoski (od 1670) Aleksander Derszniak. Decyzją definitorium ojciec Franciszek Powsiński został zobowiązany, aby „przy najbliższej wizytacji klasztoru krakowskiego usprawiedliwił się przed [...] prowincjałem, nawet gdyby taka osoba się zgłosiła [tj. Aleksander Derszniak], zwrócił wyżej wymienioną sumę klasztorowi w Kłodawie”²⁵.

W 1681 roku podczas kapituły prowincjalnej odbywającej się w Krakowie oskarżono przeora władysławowskiego, że „zgrzeszył, zbywając dobra kościelne klasztoru bielskiego, z których otrzymał sumę tysiąca florenów polskich [tj. dukatów], [...] i nie zwrócił klasztorowi w całości”²⁶, albowiem z tej kwoty na „zbędne cele” wydał 600 dukatów²⁷. Z tego też tytułu został ekskomunikowany i suspensowany na niemal rok. Jednocześnie definitorium poprosiło ojca prowincjała, aby ten

23 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 7v.

24 Zob. B. Panek, *Prowincjałowie karmelitów na ziemiach polskich (1397–1997)*, dz. cyt., s. 54.

25 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 76.

26 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 164–164v.

27 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 164–164v.

w ramach pokuty kanonicznej wydał zgodę na rozgrzeszenie dla winowajcy, a władzom konwentu bielskiego polecił zebranie owej brakującej sumy i niezwłoczne zainwestowanie jej na rzecz klasztoru „w przejrzysty sposób”²⁸. Wtedy także zostały skierowane oskarżenia wobec ojca Bonifacego Breyzowskiego, który miał „poważnie zniesławić zarówno fundatora klasztoru w Dorohostajach [tj. Dorohostaje Małe], jak i prowincjała”²⁹ i któremu zarzucano „trwonienie dóbr wspomnianego klasztoru [...] przez sprzedawanie dużej części zboża i nie rejestrowanie [w księgach rachunkowych] otrzymanych pieniędzy”³⁰. Inicjatorem założenia klasztoru w Dorohostajach Małych był pisarz polny koronny Jan Fryderyk Sapieha, który jednak nie zdążył wykonać swojego planu (zmarł w 1664), pozostawiając jego wzniesienie (1679) wdowie po sobie Konstancji z Fulsztyna Herburtównie i synowi Mikołajowi Leonowi Sapieże, wojewodzie braławskiemu i kasztelanowi wołyńskiemu³¹. Ojciec Breyzowski został oddany do karceru zakonnego i poddany innym karom klasztornym. Ostatecznie (przed 1684) zbiegł z klasztoru.

Nie mniej ważne było poprawne prowadzenie przywołanych powyżej „ksiąg rachunkowych”, gdzie ujmowane były przede wszystkim kwestie związane z majątkiem klasztornym³². Ich niedbałe prowadzenie (kontowanie) skutkowało oskarżeniem władz klasztoru o niegospodarność w zakresie nadzoru nad dobrem wspólnym oraz samowolne dysponowanie pieniędzmi i niewłaściwe ich wydawanie. Takie oskarżenie, rutynowo rozpatrywane, nie zawsze zresztą było prawdziwe.

28 *Liber provinciae Polonae...*, 1668–1688, dz. cyt., k. 164v.

29 *Liber provinciae Polonae...*, 1668–1688, dz. cyt., k. 164v.

30 *Liber provinciae Polonae...*, 1668–1688, dz. cyt., k. 164v.

31 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 15, red. B. Chlebowski, J. Krzywicki, F. Sulimierski, Warszawa 1900, s. 431.

32 Szerzej w kwestiach porównawczych dotyczących prowadzenia inwentarzy przez klasztory zakonu karmelitów trzewickich zob. M. Polański, *Inwentarz Kościoła i Klasztoru Karmelitów Trzewickich w Horodyszczach z 1772 roku. Edycja krytyczna źródeł*, „Nasza Przyszłość” 142 (2024), s. 291–362, <https://doi.org/10.52204/np.2024.142.291-362>.

Przykładowo w 1674 roku poznańscy karmelici, w ramach działań kontrolnych, zostali zobowiązani przez władze prowincji do udowodnienia, na jakie cele wydawane były środki pieniężne przeznaczone na funkcjonowanie klasztoru³³. Dlatego też definitorium jeszcze w 1668 roku podjęło decyzję, aby „w sprawie składania listów referencyjnych dotyczących stanu klasztoru, pożądane było, aby [władze klasztorne] dokładnie opisywały wyposażenie kościelne i klasztorne z jego dodatkami, długi aktywne i pasywne”³⁴. Niemniej jednak w kolejnych latach samowolne dysponowanie przez przełożonych klasztorów finansami przeznaczonymi na konkretne cele danej wspólnoty było na porządku dziennym. Przykładem tego jest m.in. działanie władz klasztoru wileńskiego, reprezentowanych przez przeora Cypriana Doleżyńskiego³⁵, który bez wiedzy i pozwolenia władz prowincjalnych w 1681 roku sprzedał „wielką ilość złota i skarbów za sumę tysiąca stu pięćdziesięciu florenów polskich [tj. dukatów], a także zawarł wiele umów bez zgody swego konwentu”³⁶.

Dochodziło także do kradzieży mienia osób świeckich. Przykładem tego była kradzież dwóch koni z rzędami należących do dwóch przedstawicieli stanu szlacheckiego w 1676 roku, której przed swoim wyjazdem do Rzymu dopuścił się profes subdiakon Albert Nieczarski vel Buiański. Poszkodowani rozesłali listy informacyjne w tej sprawie do różnych klasztorów karmelitańskich prowincji polskiej z żądaniem zwrotu skradzionych zwierząt³⁷. Jak odnotowano w zapisach posiedzenia definitorium zakonnego z tego roku, przestępca po swoim powrocie do Rzeczypospolitej na mocy oskarżeń powodów został uwięziony do wyjaśnienia sprawy: „A ponieważ dopuścił się wyżej wymienionych przestępstw

33 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 45.

34 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 54v.

35 W kwestii odmiennej pisowni nazwiska zakonnika zob. B. Panek, *Prowincjałowie karmelitów na ziemiach polskich (1397–1997)*, dz. cyt., s. 57, 59–61.

36 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 157v. Przeor Cyprian Doleczyński tłumaczył ową sprzedaż „dobrem klasztoru”, zob. Akta kapituł prowincjalnych z lat 1668–1688, dz. cyt., k. 157v.

37 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 77v.

przed przybyciem do Rzymu (o czym ojciec prowincjał zakonu nie został poinformowany), po powrocie do prowincji został zatrzymany z powodu tych przestępstw w więzieniu klasztoru w Lipiu aż do przybycia tam przedstawicieli władz prowincjalnych i usprawiedliwienia przed nimi³⁸. Aresztowany zakonnik Albert Nieczarski vel Buiański nie zamierzał jednak się nikomu tłumaczyć i „rozbiwszy więzienie” (najprawdopodobniej wyłamawszy zamki w celi), zdołał zbiec i rzucić habit zakonny (dokonał apostazji). Jednocześnie władze prowincji polskiej, przewidując, że zbieg może udać się do Rzymu, zwróciły się z apelem do tamtejszego ojca prowincjała o jego aresztowanie³⁹. W odniesieniu do przestępstwa brata Alberta Nieczarskiego vel Buiańskiego należy również podkreślić duże znaczenie i wartość finansową, jakie posiadał wówczas koń wraz z przynależnym mu rzędem dla reprezentantów stanu szlacheckiego (dawnego rycerstwa). Co więcej, jeszcze w 1538 roku wprowadzony został zakaz wywożenia koni z Korony, powtarzany później jeszcze dwukrotnie (1550, 1557), za który to czyn groziła nawet kara powieszenia. Konnica Rzeczypospolitej, wśród której dominującą rolę zajmowała szlachta, stanowiła o wartości siły bojowej armii, dlatego tak wielką była troska o końskie pogłowie, co z kolei sprawiło, iż „dostępność wartościowych koni bojowych była sprawą wagi państwowej”⁴⁰.

Członkowie zakonu karmelitów wobec osób świeckich w latach 60.–80. XVII wieku dopuszczali się kradzieży nie tylko koni; inną bulwersującą sprawą była kradzież połączona najprawdopodobniej z rozbojem

38 *Liber provinciae Polonae...*, 1668–1688, dz. cyt., k. 77v.

39 *Liber provinciae Polonae...*, 1668–1688, dz. cyt., k. 78. Należy nadmienić, że wczesnośredniowieczne penitencjały, czyli księgi pokutne, zawierające informacje, jakiej pokucie powinna oddać się osoba, która popełniła określony grzech, definiowały kradzież konia jako tzw. ciężką kradzież, wymagającą 5 lat pokuty – zob. D. Kwiatkowski, *Rzeczywistość grzechu i praktyki pokutne w Paenitentiale Vigilantium (Albeldense)*, „Liturgia Sacra” 18 (2012) nr 1 (39), s. 119, <https://theo-logos.pl/handle/123456789/27964>.

40 Szerzej zob. P. Krzyżański, *Status prawny konia w I Rzeczypospolitej*, „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies” 3 (2017), s. 213–220.

na przedstawicielach stanu szlacheckiego, której dopuścił się karmelita z klasztoru poznańskiego brat Henryk Pawłowski vel Radkowski. W wyniku „jawnych kradzieży i innych nadużyć”, których dopuścił się wobec przedstawicieli stanu szlacheckiego, został on schwytany i „z wielkim zgorszeniem dla miasta i hańbą dla religii” osadzony w publicznym więzieniu, przy czym skradzione przez niego dobra udało się odzyskać i przekazać poszkodowanym. Współbracia próbowali ratować winowajcę, wydobywając go z więzienia publicznego i osadzając we własnym więzieniu klasztornym, albowiem oprócz kradzieży ciążyło na nim podejrzenie o rozbój, czyli zagarnięcie cudzego mienia ruchomego przy użyciu przemocy lub groźby jej zastosowania, gdyż „w jego bagażu znaleziono ubranie zbroczone krwią”⁴¹. Ostatecznie brat Henryk Pawłowski vel Radkowski, „wydostawszy się z więzienia”, udał się do klasztoru w Lipiu, gdzie pozostawał uwięziony jako apostata⁴².

Równie bulwersujące okazało się zachowanie prezentowane publicznie przez zakonników konwentu karmelitów w Jaśle podczas ich pobytu w Żmigrodzie w 1682 roku. Według relacji jasielskiego przeora ojca przedstawionej podczas obrad władz prowincjalnych w Woli Gułowskiej „ojcowie Franciszek Laur i Chryzostom Łyszkiewicz, wysłani na pogrzeb pewnego szlachcica do kościoła dominikanów w Żmigrodzie, dopuścili się tam pijaństwa, powodując publiczne zgorszenie, a następnie w mieście na oczach zgromadzonych ludzi pobili zastępcę przeora i ojca Marcelina do krwi i podeptali ich nogami, a na koniec poza miastem, na drodze publicznej, ciężko ranili nożem konwertytę brata Tyburcjusza”⁴³. Nadużycia wskazanych zakonników były dość poważne, dlatego definitorium postanowiło, aby czasowo trafili oni do więzienia (do

41 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 78. Szerzej w kwestiach związanych z rozbojem w Koronie na przełomie XVI i XVII wieku zob. M. Kamler, *Rozbój na ziemiach koronnych w drugiej połowie XVI wieku i pierwszej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 97 (1990) nr 3–4, s. 59–76.

42 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 78.

43 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 175v.

uroczystości Wszystkich Świętych). Ponadto obydwa „przez cały rok mają nosić kaptur pokutny i koronę⁴⁴, we środy, poniedziałki i piątki mają publicznie wymierzać sobie dyscyplinę w refektarzu, po zakończeniu posiłku mają leżeć pokornie twarzą do ziemi, zgodnie z konstytucjami. We środy i piątki jako posiłek mają otrzymywać tylko chleb i wodę, a w pozostałe dni jedynie jarzyny. Od żadnej z tych pokut nie wolno przeorowi udzielać im dyspensy⁴⁵.”

Zdarzały się również przypadki zabójstw dokonanych przez zakonnika na drugim zakonniku. Podczas kapituły prowincjalnej odbywającej się w 1681 roku w Krakowie definitorium podczas „badania win zakonników” zostało poproszone o odniesienie się do właśnie takiegoż przestępstwa, którego dopuścił się przebywający od ponad roku w więzieniu ojciec Serapion Litwinowski. Jednocześnie członkowie definitorium zostali poproszeni, aby winowajca uzyskał rozgrzeszenie za naruszenie „kościelnych przepisów i przestępstw, jakich się dopuścił”, traktując odbytą karę więzienia jako stosowną pokutę kanoniczną za dokonane przestępstwo⁴⁶.

44 Korona – fryzura polegająca na wygoleniu włosów z czubka głowy na kształt koła. Często mylona z tonsurą.

45 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 175v.

46 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 164v. Zgodnie z zapisami wczesnośredniowiecznych penitencjałów „za umyślne zabójstwo należało nałożyć ekskomunikę od Komunii Ciała Chrystusa na 2 lata oraz 20 lat pokuty. Nieumyślne spowodowanie śmierci człowieka obwarowano pokutą trwającą 5 lat. Skuteczna pomoc w zabójstwie domagała się pokuty siedmioletniej. Za samą chęć dokonania zabójstwa należało nałożyć pokutę trzyletnią. Osoba, która zabiła człowieka, nie miała prawa wstępu do kościoła przez 15 dni i nie mogła przekazywać znaku pokoju [...]. Król na ziemi, a Bóg w niebie osądzi człowieka, który zabił biskupa, opata lub prezbitera” (D. Kwiatkowski, *Rzeczywistość grzechu i praktyki pokutne w Paenitentiale Vigilantium (Albeldense)*, dz. cyt., s. 120). Szerzej o kwestii pokuty kanonicznej w przypadku zabójstwa dokonanego przez osobę stanu duchownego zob. M. Story, *Konsekwencje zabójstwa dokonanego przez duchownego w świetle ksiąg pokutnych*, „Resovia Sacra” 28 (2021), s. 577–588; B. J. Szpetkowska, *Pokuta i jej przebieg w ujęciu irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych. Studium teologiczne. Rozprawa doktorska napisana na seminarium z patrologii i historii dogmatu pod kierunkiem ks.*

Spółecznościom monastycznym, w tym wypadku także zakonowi karmelitów dawnej obserwancji, nie były obce kwestie korupcji przy obsadzie eksponowanych stanowisk w strukturach funkcjonowania danej jednostki klasztornej bądź ogólnych struktur zakonnych. Bardzo często w tym procederze uczestniczyły wysoko postawione osoby z zewnątrz próbujące wpływać na wybór konkretnych i związanych ze sobą duchownych. Potwierdzają to słowa ojca prowincjała, który w 1671 roku „wobec czcigodnego definitorium o stanie wszystkich konwentów prowincji, w których wskazał na pewne niedociągnięcia względem przestrzegania reguły, wynikające z niekompetencji osób wyznaczonych do zarządzania konwentami. Chcąc zapobiec w przyszłości tym brakom, które najczęściej miały miejsce wśród przeorów konwentów, wybranych na podstawie listów polecających od różnych możliwych, osób duchownych i świeckich, w związku z ich osobistym awansem i interesem, definitorium postanowiło, że każdy, kto się pojawi z takimi listami polecającymi, w odniesieniu do siebie i swego awansu, zostanie podczas obrad przyszłej kapituły prowincjalnej ukarany pozbawieniem głosu i obecności tam, zgodnie z naszymi konstytucjami”⁴⁷.

Innymi przykładami dbania o przestrzeganie reguły zakonnej przez członków rodziny karmelickiej dawnej obserwancji prowincji polskiej w omawianym przedziale chronologicznym były zalecenia dotyczące

*prof. dr. hab. Arkadiusza Barona, Kraków 2023, passim, <https://bc.upjp2.edu.pl/Content/5884/Doktorat%20Beata%20Szpetkowska.pdf> (dostęp: 25.06.2025). Jak zauważył ksiądz Wacław Schenk, istniały również okoliczności, kiedy duchowny za wskazane powyżej przestępstwo mógł stanąć przed sądem świeckim: „Od XIII–XIX wieku praktykowano czasem uroczystą degradację duchownego za ciężkie gorszące grzechy [...] i skazywano go na publiczną pokutę kościelną lub – w wypadku ciężkiego przewinienia podlegającego sądownictwu świeckiemu – przekazywano go władzom świeckim” – W. Schenk, *Pokuta sakramentalna osób duchownych. Zarys historyczny*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 29 (1976), nr 2–3, s. 85, <https://doi.org/10.21906/rbl.3346>.*

47 *Liber provinciae Polonae...*, 1668–1688, dz. cyt., k. 31.

użycia broni przez zakonników i związany z tym udział w polowaniach. Zgodnie z obowiązującym wówczas prawem zakonu jasno stwierdzono:

Wszystkim, niezależnie od stopnia czy pozycji, zabrania się trzymania w celi broni zakazanej (nawet pod pretekstem polowania, które przez święte kanony jest zabronione duchownym, a tym bardziej zakonnikom⁴⁸), pod karą: dla kapłanów – wieczystego pozbawienia głosu i miejsca [w kapitule] oraz roku więzienia; dla kleryków – wieczyste pozbawienie święceń i trzech lat więzienia; dla konwersów – karę trzech lat więzienia. Tym zaś, u których zostanie udowodnione, że nosili którąkolwiek z tych rzeczy, kara cielesna zostanie podwojona⁴⁹.

Był jednak wyjątek od tego, bowiem już w następnym zdaniu reguły określającej zakaz posiadania i używania broni zaznaczono: „Jeśli zaś w niektórych konwentach będzie ona [tj. broń] konieczna do samoobrony przeciwko zbójcom i złoczyńcom, wolno je trzymać w zamkniętej komnacie, której klucz będzie posiadał przeor, pod warunkiem, że prowincjał zezwoli na to na piśmie, i nie będzie ona przekazywana zakonnikom, chyba że w wypadku wspomnianej konieczności”⁵⁰.

Umieszczone na kartach rękopisu sprawy dyscyplinarne i karne są odbiciem starań o karność zakonną. Walczono najczęściej z szeroko rozumianym włóczęgostwem. Postanowienia o karach za różnego rodzaju przewinienia podejmowane w czasie zebrań kapituł nie musiały być odbiciem realnych spraw, miały przede wszystkim charakter dyscyplinujący, np. w 1671 roku nałożono karę dla organistów i śpiewaków, jeśli nie chcieliby uczyć gry i śpiewu uzdolnionych w tym kierunku zakonników⁵¹. Zarzuty o defraudację majątku klasztornego zazwyczaj

48 Por. M. Story, *Polowania duchownych w świetle średniowiecznych ksiąg pokutnych*, „Kościół i Prawo” 10 (2021) nr 1, s. 239–251, <https://doi.org/10.18290/kip21101-13>.

49 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 139–139v.

50 Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 139v.

51 Por. Liber provinciae Polonae..., 1668–1688, dz. cyt., k. 35.

dotyczyły osób upoważnionych do dysponowania nim. Często chodziło o nieudane transakcje lub nieroztropne gospodarowanie.

Najpoważniejsze przestępstwa zanotowane na kartach rękopisu dotyczyły zabójstwa (2), porwania kobiety (1), gwałtu (1), pobić (2), kradzieży (5), przebywania w towarzystwie kobiet „o złej sławie” (1). Należy zaakcentować, że rękopis opisuje społeczność karmelitów liczącą wówczas 200 zakonników, a łamanie prawa w najcięższych przestępstwach dotyczyło nielicznych jednostek (zdarzyło się, że jeden zakonnik popełnił cztery z tych przestępstw), które zazwyczaj usuwane były z szeregów zakonu.

Powyższe opisanie przykładów łamania reguły zakonnej, czyli zapisów konstytucji zakonnych (w niektórych przypadkach połączonego również z łamaniem prawa pospolitego), przez przedstawicieli wspólnoty karmelitańskiej dawnej obserwancji prowincji polskiej w latach 1668–1688 stanowi pierwsze tego typu ujęcie w historiografii poświęconej temu zakonowi. Należy jednak stanowczo podkreślić, że opisane wyżej przekroczenia faktyczne bądź rzekome dotyczyły tylko niewielkiej grupy zakonników. Na kapitułach rozstrzygano bowiem nieraz trudne, głośnie sprawy, stąd źródło, jakim są akta kapituł, może błędnie sugerować ich powszechność, tymczasem codzienność żyjących według reguły zakonników zazwyczaj diametralnie odbiegała od takiego skrzywionego obrazu. Dodajmy, że wykorzystany w niniejszym opracowaniu materiał źródłowy w postaci akt kapituł karmelitów prowincji polskiej pozwolił jego autorowi na dokonanie jedynie zarysu tej problematyki i przybliżenie czytelnikowi najważniejszych i wybranych jej kwestii.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Liber provinciae Polonae fratrum ordinis Beatae Mariae Virginis de Monte Carmeli continens acta et decreta capitularia definitoria z lat 1668–1688, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 94.

Źródła drukowane

Reguła „pierwotna” Zakonu Najświętszej Marii Panny z Góry Karmel dana przez św. Alberta Patriarchę Jerozolimy a zatwierdzona przez papieża Innocentego IV, [w:] Świecki Zakon Karmelitów Bosych Prowincji Warszawskiej, Prawo własne Świeckiego Zakonu Karmelitów Bosych Prowincji Warszawskiej, Warszawa–Poznań 2016, s. 11–17.

Reguła, konstytucje, przepisy wykonawcze Zakonu Karmelitów Bosych, Kraków 1998.

Reguła zakonna, <https://karmelici.pl/regula-zakonna> (dostęp: 15.06.2025).

Opracowania

Bardach J., Leśniodorski B., Pietrzak M., *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 1998.

Borkowska M., *Karmelitanki dawnej obserwancji w Polsce. Dzieje zapomnianego zakonu*, „Nasza Przyszłość” 75 (1991), s. 91–116, <https://doi.org/10.52204/np.1991.75.91-116>.

Dębiński J., *Karmelici trzewickowi i ich działalność ewangelizacyjna w Polsce*, „Studia Wrocławskie” 19 (2017), s. 473–492.

Dębiński J., *Z historii zakonu karmelitów dawnej obserwancji, czyli trzewickowych (carmelitae calceati)*, „Studia Wrocławskie” 18 (2016), s. 373–390.

Dyjakowska M. H., «Crimen lese maiestatis divinae» w literaturze XVII wieku, „Studia Prawnoustojowe” 2007 nr 7, s. 41–60.

Firszt G., *Konstytucje instytutów życia konsekrowanego jako kodeks życia duchowego*, „Itinera Spirituality” 9 (2016) nr 1, s. 27–50, <https://doi.org/10.12775/IS.2016.002>.

- Gil C., *Historia Zakonu Karmelitów Bosych*. Skrypt, Kraków 1997 (Życie i Misja Karmelu Terezańskiego, 1).
- Gil C., *Profesi prowincji polskiej karmelitów bosych w latach 1679–1789*, „Roczniki Humanistyczne” 27 (1979) nr 2, s. 57–93.
- Kamler M., *Kary za przestępstwa pospolite w dużych miastach Polski w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 101 (1994) nr 3, s. 25–39.
- Kamler M., *Rozbój na ziemiach koronnych w drugiej połowie XVI wieku i pierwszej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 97 (1990) nr 3–4, s. 59–76.
- Karpiński A., *Przestępczość we Lwowie w końcu XVI i w XVII wieku*, „Przegląd Historyczny” 87 (1996) nr 4, s. 753–768.
- Kłoskowski G., *Karmelici trzewickowi prowincji wielkopolskiej w XVII–XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 98 (2012), s. 149–271, <https://doi.org/10.31743/abmk.1173>.
- Krzyżański P., *Status prawny konia w I Rzeczypospolitej*, „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies” 3 (2017), s. 213–220.
- Kwiatkowski D., *Rzeczywistość grzechu i praktyki pokutne w Paenitentiale Vigilantium (Albeldense)*, „Liturgia Sacra” 18 (2012) nr 1 (39), s. 113–126, <https://theo-logos.pl/handle/123456789/27964>.
- Maisel W., *Dawne polskie prawo karne miejskie. Od połowy XV do połowy XVIII wieku*, [w:] *Historia państwa i prawa Polski*, t. 2: *Od połowy XV wieku do r. 1795*, red. Z. Kaczmarczyk, B. Leśniodorski, Warszawa–Toruń 1966, s. 344–354 (*Historia Państwa i Prawa Polski*).
- Małecki M., *Ustawodawstwo wewnętrzne w zakonie templariuszy wobec przestępstw i naruszeń dyscypliny zakonnej*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 7 (2014) nr 1, s. 93–109, <https://doi.org/10.4467/20844131KS.14.006.2247>.
- Matulewicz E., *Profetyczny charakter karmelitańskiego eremityzmu – duchowość eliańska i maryjna*, „Kultura–Media–Teologia” 2010 nr 2, s. 124–134.
- Matulewicz E., *Pustelniczy charyzmat Karmelu w świetle najdawniejszych dokumentów Zakonu*, „Kultura–Media–Teologia” 2010 nr 1, s. 104–119.

- Moniuszko A., *Prawo sądowe Rzeczypospolitej szlacheckiej (XVI–XVIII w.). Zarys wykładu z wyborem źródeł*, Warszawa 2017.
- Myrcha M., *Ekskomunika. Część I*, „Polonia Sacra” 9 (1957) nr 4, s. 185–224, <http://theo-logos.pl/xmlui/handle/123456789/1173>.
- Myrcha M., *Ekskomunika. Część II*, „Polonia Sacra” 10 (1958) nr 1, s. 81–176, <http://theo-logos.pl/xmlui/handle/123456789/1248>.
- Myrcha M., *Ekskomunika. Część III*, „Polonia Sacra” 10 (1958) nr 2, s. 15–81, <http://theo-logos.pl/xmlui/handle/123456789/1252>.
- Niklas T., *Graficzny wizerunek św. Eliasza ze zbiorów karmelitów na Piasku w Krakowie*, „Sztuka i Kultura” 1 (2013), s. 87–99, <https://doi.org/10.12775/SZiK.2013.004>.
- Panek B., *Prowincjałowie karmelitów na ziemiach polskich (1397–1997)*, „Saeculum Christianum: Pismo Historyczno-Społeczne” 4 (1997) nr 2, s. 43–83.
- Paszkowska T., *Reguły zakonne – waloryzacja czy formalizacja charyzmatu?*, [w:] *Refleksje nad regulaminami franciszkańskimi. Formacyjne i pastoralne aspekty Reguł franciszkańskich w 800 lat po zatwierdzeniu pierwszej Reguły św. Franciszka. Materiały z sesji naukowej* (Warszawa 21 listopada 2009), red. Z. Styś, M. Sykuła, G. Filipiuk, J. Wojas, Warszawa–Kraków 2010, s. 45–65 (Życie Ewangelia, 1).
- Płaza S., *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, cz. 1: X–XVIII w., Kraków 2002.
- Polański M., *Inwentarz Kościoła i Klasztoru Karmelitów Trzewickowych w Horodyszczach z 1772 roku. Edycja krytyczna źródeł*, „Nasza Przyszłość” 142 (2024), s. 291–362, <https://doi.org/10.52204/np.2024.142.291-362>.
- Puchalska-Dąbrowska B., *Potrydencki ideał życia zakonnego na przykładzie staropolskich żywotów św. Teresy od Jezusa*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 14 (2015) nr 1, s. 177–191, <https://doi.org/10.15290/rtk.2015.14.1.12>.
- Rolska I., *The history of the foundation of the Calced Carmelite Church in Wola Gułowska*, „Folia Historica Cracoviensia” 22 (2016), s. 377–398, <https://doi.org/10.15633/fhc.2086>.
- Schenk W., *Pokuta sakramentalna osób duchownych. Zarys historyczny*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 29 (1976), nr 2–3, s. 82–85, <https://doi.org/10.21906/rbl.3346>.

- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 15, red. B. Chlebowski, J. Krzywicki, F. Sulimierski, Warszawa 1900.
- Stefaniak P., *Rys dziejów klasztoru karmelitanek dawnej obserwacji we Lwowie pw. św. Agnieszki Panny i Męczenniczki (1632–1782)*, „Premisla Christiana” 20 (2022/2023), s. 53–116.
- Story M., *Konsekwencje zabójstwa dokonanego przez duchownego w świetle ksiąg pokutnych*, „Resovia Sacra” 28 (2021), s. 577–588.
- Story M., *Polowania duchownych w świetle średniowiecznych ksiąg pokutnych*, „Kościół i Prawo” 10 (2021) nr 1, s. 239–251, <https://doi.org/10.18290/kip21101-13>.
- Sulecki S., *Księgozbiór klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie*, Kraków 2014.
- Sulecki S., *Tassemerk (na przedmieściu Krakowa) w nowożytnych dokumentach karmelitów*, „Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 39 (2021), s. 25–48, <https://doi.org/10.32030/KRZY.2021.02>.
- Szewczul B., *Od reguł monastycznych do konstytucji zakonnych*, „Prawo Kanoniczne” 60 (2017) nr 1, s. 35–61, <https://doi.org/10.21697/pk.2017.60.1.03>.
- Szpetkowska B. J., *Pokuta i jej przebieg w ujęciu irlandzkich i brytyjskich ksiąg pokutnych. Studium teologiczne. Rozprawa doktorska napisana na seminarium z patrologii i historii dogmatu pod kierunkiem ks. prof. dr. hab. Arkadiusza Barona*, Kraków 2023, <https://bc.upjp2.edu.pl/Content/5884/Doktorat%20Beata%20Szpetkowska.pdf> (dostęp: 25.06.2025).
- Szudrowicz A., *Karmelici w Kcyni (1612–1835). Rola zakonu w życiu miasta i okolicy*, Bydgoszcz 2001.
- Szyborski W., *Uwagi o znaczeniu religijnym Sanktuarium Matki Bożej Piaskowej w Krakowie na przełomie średniowiecza i czasów odrodzenia*, „Peregrinus Cracoviensis” 22 (2011), s. 197–216.
- Terpin A., *Ekskomunika. Rys historyczno-kanoniczny*, „Resovia Sacra” 21 (2014), s. 447–468.
- Tochmański W., *Św. Józef w Karmelu wczoraj i dziś*, Kraków 2009.

- Trajdos T. M., *Fundacja klasztoru karmelitów trzewickowych na Piasku w Krakowie*, „Nasza Przeszłość” 60 (1983), s. 91–127, <https://doi.org/10.52204/np.1983.60.91-127>.
- Trajdos T. M., *Karmelici trzewickowi w Akademii Krakowskiej w XV wieku*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 6 (1986), s. 291–300.
- Trajdos T. M., *U zarania karmelitów w Polsce*, Warszawa 1993.
- Wanat B. J., *Klasztor Karmelitów Bosych w Berdyczowie na Ukrainie. Studium monograficzne*, Kraków 2007.
- Wanat B. J., *Święty Józef protektorem Zakonu Karmelitańskiego*, Kraków 2001 (Życie i Misja Karmelu Terezańskiego, 82).
- Wanat B. J., *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory Karmelitów i Karmelitanek Bosych w Polsce 1605–1975*, Kraków 1979.
- Witczak Z. K., *Przykłady łamania reguły zakonnej przez kanoników regularnych z Żagania w średniowieczu w świetle kroniki klasztornej: Jak to, co złe, miało wskazywać braciom dobrą drogę*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 40 (2020) nr 2, s. 127–149, <https://doi.org/10.25167/sth.1863>.

Abstrakt

Niniejszy rozdział poświęcony jest kwestiom dotyczącym naruszenia reguły zakonnej przez członków zakonu karmelitów dawnej obserwacji w Polsce w 2. poł. XVII wieku. Podstawę źródłową opracowania stanowiły akta kapituł zakonu karmelitów prowincji polskiej z lat 1668–1688. W odniesieniu do znajdujących się tam zapisów wyróżnionych zostało kilka zasadniczych obszarów związanych przede wszystkim z łamaniem przepisów prawa kanonicznego, a także prawa pospolitego przez zakonników. Wiodącą rolę w tym zakresie odgrywały przestępstwa przeciwko religii (apostazja, herezja), jak również wszelkiego rodzaju działania na szkodę wspólnoty zakonnej – kradzieże pieniędzy lub różnych dóbr materialnych (w tym także świętokradztwo) oraz nadużycia w zarządzaniu majątkiem klasztornym. Dość liczne były także, bardzo często połączone z kradzieżami, samowolne

opuszczenia murów klasztornych przez zakonników. Zdarzały się również przypadki kradzieży mienia osobom świeckim, a nawet podejrzenia pod adresem osób duchownych o rozbój lub zabójstwo. Istotne miejsce zajmowała też szeroka problematyka dotycząca kwestii obyczajowych, m.in. obecności kobiet w przestrzeni klasztornej, zbyt bliskich kontaktów pomiędzy zakonnikami i zakonnice, odpowiedniego zachowania się członków zakonu karmelitów przed istotnymi świętami kościelnymi oraz noszenia odpowiedniej odzieży. Nie brakowało też przestępstw o charakterze korupcyjnym w kwestiach obsady ważnych stanowisk w strukturach władz klasztornych.

Słowa kluczowe: reguła zakonna, zakon karmelitów dawnej obserwancji, Rzeczpospolita w XVII w., prawo kanoniczne

Abstract

This chapter addresses cases of infringement of the religious rule by members of the Carmelites of the Ancient Observance in Poland in the 2nd half of the 17th century. The source texts were the files of chapters of the Carmelites of the Polish province from the years 1668–1688. The records have helped to identify a few areas of concern, primarily relating to violations of canon law and secular (common) law committed by members of the monastic community. Of particular prominence were offenses against religion, such as apostasy and heresy, along with various forms of misconduct detrimental to the monastic community, including theft of money or material goods (including acts of sacrilege) and mismanagement of monastic property. Additionally, a significant number of cases involved unauthorized departures from the monastic enclosure, frequently accompanied by larceny. There were instances of theft from lay people and even suspicions of violent crimes, including robbery and homicide, allegedly involving members of the clergy. Equally important was the broad issue of moral and disciplinary

violations, including the presence of women within monastic premises, inappropriate relationships between monks and nuns, improper behavior by Carmelite friars in the lead-up to major liturgical feasts, and infractions related to the wearing of improper clothing. Corruption-related offenses were reported, too, particularly related to appointments to key positions within the monastic administrative hierarchy.

Keywords: religious rule, Carmelites of the Ancient Observance, Commonwealth of Poland and Lithuania in the 17th century, canon law

Bartłomiej Wołyniec

 <https://orcid.org/0000-0002-0373-7070>

UNIwersYTET PAPIESKI JANA PAWŁA II W KRAKOWIE

 <https://ror.org/0583g9182>

Studia zagraniczne polskich karmelitów dawnej obserwy. Rekonesans badawczy

 <https://doi.org/10.15633/9788383701035.06>

Stanowiące przedmiot grantu realizowanego na Uniwersytecie Papieskim Jana Pawła II w Krakowie rękopisy – spisane przez kilku pisarzy – to świadectwo przebiegu obrad kapituł prowincjalnych, jak i tzw. kongregacji rocznych polskich karmelitów dawnej obserwy¹. Z tego też powodu na kartach obu rękopisów znajduje się szereg różnego rodzaju informacji z dziejów zakonu, które stanowić mogą punkt wyjścia do opracowania historii zakonu w państwie polsko-litewskim, historii

- 1 M. Behm, *Compendium libri Provinciae 1462–1667*, Archivum Generale Ordinis Carmelitarum w Rzymie, sygn. II. Polonia Commune 1; Akta kapituł prowincjalnych, sesji definitorów prowincji, kopie pism generała zakonu, 1603–1667, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 93; Liber provinciae Polonae fratrum ordinis Beatissimae Mariae Virginis de Monte Carmeli continens acta et decreta capitularia definitoralia aliaque pertinentia confectus et inchoatus, 1668–1688, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 94.

poszczególnych konwentów oraz biografii wybitnych zakonników. Z jednej strony są to bowiem szczegółowe relacje z elekcji władz prowincji, opisy spraw bieżących, zapiski dotyczące nowych fundacji klasztornych oraz czynionych przez przedstawicieli szlachty donacji, z drugiej zaś relacje traktujące o problemach, które dotyczyły zarówno poszczególne klasztory, jak i całą prowincję. W konsekwencji nie da się ich zatem przedstawić w jednym ani nawet kilku tekstach o charakterze szczegółowym, gdyż źródło to jest na tyle obszerne i bogate w różnego rodzaju dane, iż – jak zostało wspomniane – może stanowić podstawę do sporządzenia kilku wartościowych monografii. To nagromadzenie danych świadczy także o złożoności omawianego źródła.

Wśród najciekawszych spraw, które były przedmiotem obrad zakonników, patrząc subiektywnie, wymienić należy wybór władz zakonnych oraz spisy zakonników przynależnych do poszczególnych klasztorów (które mogą stanowić podstawę do przeprowadzenia szerszych badań o charakterze propozograficznym), a także stanowiące przedmiot niniejszego opracowania kwestie dotyczące podejmowanych przez poszczególnych zakonników studiów zagranicznych.

Zagadnienie studiów, w tym studiów zagranicznych polskich zakonników, zarówno karmelitów, jak i innych mendykantów, nie jest omawiane w literaturze przedmiotu w sposób na tyle wyczerpujący, aby *per analogiam* można się było odwołać do ustaleń innych badaczy zajmujących się dziejami zakonów na ziemiach polskich. Niemniej warto w tym miejscu wymienić kilkutomową pracę o. Joachima Smet *I Carmelitani. Storia dell'Ordine del Carmelo*, w której tomie trzecim znalazł się rozdział poświęcony studiom karmelitów w kontekście dokumentów papieskich oraz ustawodawstwa zakonnego². Autor omawia w nim formację początkową zakonników, studia kandydatów do kapłaństwa, studia generalne prowadzone przez zakon oraz w dość zdawkowy sposób

2 J. Smet, *I Carmelitani. Storia dell'Ordine del Carmelo*, vol. 3: *La Riforma Cattolica (1600–1750)*, parte I, Roma 1996, s. 503–570.

podaje informacje o studiach zagranicznych. W zasadniczej jednak mierze swoje rozważania opiera on na źródłach dotyczących prowincji zachodnioeuropejskich: włoskich, francuskich i hiszpańskich, nie poruszając prawie w ogóle (lub robiąc to w sposób zdawkowy) zagadnień związanych z działalnością zakonu na ziemiach państwa polsko-litewskiego. Ta w sposób szczegółowy odbija się na kartach przechowywanego w Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie rękopisu nr 93, który stanowi podstawę zamieszczonych poniżej rozważań.

W aktach kapituł karmelitańskich dawnej obserwy dane dotyczące wyjazdów zakonników na *studia exotica* stanowią niewielką część szeregu punktów i paragrafów obejmujących najważniejsze problemy i kwestie, którymi należało się zająć po upływie trzyletniego okresu dzielącego poszczególne kapituły generalne. Z zasady studia zagraniczne były omawiane jako jedne z ostatnich spraw w trakcie kilkudniowej kapituły, przez co informacje dotyczące wysyłania zakonników na studia zagraniczne odnaleźć można pod koniec większości znajdujących się w rękopisie protokołów. Podobnie rzecz się ma z analogicznymi informacjami zawartymi w tzw. kongregacjach rocznych, w trakcie których kwestia studiów, w tym zagranicznego kształcenia zakonników, nie należała do najważniejszych przedmiotów obrad.

Zawarte w omawianym rękopisie informacje są bardzo różne. Znaleźć tu można zarówno zapisy niezwykle lakoniczne, mówiące jedynie o wysłaniu zakonników na studia (niekiedy z pominięciem ich imion), jak i nieco bardziej rozbudowane, zawierające personalia zakonników, określające miejsca, do których zostali wysłani (przy czym tutaj zazwyczaj pojawiają się mało konkretne sformułowania mówiące o wysłaniu zakonników na studia do Italii, Francji bądź Hiszpanii, niekiedy też Niemiec, bez podania konkretnej miejscowości, klasztoru i uniwersytetu), wreszcie zapisy mówiące o dziedzinie studiów: teologii lub filozofii.

Stosownym wstępem do rozważań nad studiami zagranicznymi polskich karmelitów wydają się słowa zaczerpnięte z akt kapituły obradującej w 1608 roku w klasztorze na podkrakowskim Piasku, podczas

której ojcowie ustalili, iż: „Professi, qui virtutibus et ingenio praeexcelle-
re videbuntur, ad studior(u)m posteru(m) promouea(n)tur”. Ci zatem,
którzy uznani zostali przez swoich przełożonych za dobrze rokujących
w zgłębianiu wiedzy, a także wykazali się wybitnymi cnotami oraz talen-
tem, zostali promowani do dalszego kształcenia, które – jak należy przy-
puszczać – nie oznaczało wyłącznie studiów uniwersyteckich w Kra-
kowie lub Wilnie, ale także – a może nawet przede wszystkim – studia
zagraniczne³. W tym też kontekście należy zaznaczyć, iż studia zagra-
niczne należy rozumieć także jako studia, na które do Rzeczypospolitej
byli kierowani zakonnicy z klasztorów w innych krajach europejskich,
o czym wspominają akta kapituły odbytej w 1611 roku w Krakowie. W jej
trakcie uchwalone zostały przepisy dotyczące studiów, w których wspo-
mniane zostało, że zakonnicy skierowani przez generała do podkrakow-
skiego klasztoru na Piasku będą zdobywać wiedzę na Uniwersytecie
Krakowskim, nad czym będzie czuwać o. Jacek Duracz – regens powo-
łany przez kapitułę tak dla studentów krajowych, jak i zagranicznych⁴.
Niewykluczone, że jednym z takich zagranicznych studentów, którzy
po czasie weszli w rolę nauczyciela, a być może specjalnie przysłanym
w tym celu przez generała zakonnikiem był pochodzący z Hiszpanii
o. Bartłomiej Miranda, który – jak można wyczytać w aktach kapituły
z 1611 roku – prowadził nauczanie zakonników w klasztorze w Jaśle⁵.

Zgłębianie wiedzy, przekazywanie jej przez starszych i wykształco-
nych już zakonników kolejnym pokoleniom karmelitów było niezwykle
ważne, o czym wspominał sam generał zakonu – o. Teodor Stratus,
który 19 grudnia 1634 roku pisał do prowincjała prowincji polskiej:

3 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 12. O skierowaniu zakonników na stu-
dia do Wilna wspomina m.in. kapituła z 1611 roku – „Vilnae quoque duo ad stu-
dia deputabuntur” (Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 15v). Warto także
odnotować, iż kapituła obradująca w Wilnie w 1622 roku uchwaliła dekret,
którym ustanowione zostały studia zakonne w klasztorach w Krakowie, Po-
znaniu, Wilnie i Lwowie (Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 42).

4 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 15v.

5 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 15v.

„Ignorantiam e[ss]e erroris m[at]rem ac literarum studia theologiae praesertim et philosophiae ad n[ost]rae religionis decorem et pro Sanctae Ecclesiae Dei obsequio apprime necessaria esse omnib[us] pro comperto est”. W słowach tych przedstawił on zarówno sens podejmowania nauki, jak i istotę studiów uniwersyteckich; wskazał, w jaki sposób zdobywanie wiedzy miało służyć rozwojowi zakonników jako jednostek, ale także rozwojowi zakonu jako wspólnoty stanowiącej część Kościoła. Ignorancja – jak pisał – jest bowiem matką błędu, przez co studiowanie literatury, zwłaszcza zaś filozofii i teologii, jest niezwykle potrzebne dla piękna naszego zakonu i dla służby świętemu Kościołowi Bożemu⁶. Z tego też powodu – jak pisał dalej Stratius – należy być czujnym, „aby studia prowadzone w naszych szkołach wyższych, dzięki naszej łasce i patronatowi, były rozwijane, odpierając wszystko, co jest im przeciwne”⁷. Należy zaznaczyć, iż zawarte w liście generała wskazówki i napomnienia nie były częścią jakiegoś większego pisma, które dotyczyło wielu spraw bieżących, ale stanowiły zwarty i przemyślany tekst dotyczący kształcenia uniwersyteckiego, co też – po raz kolejny pokazuje – jak ważne i istotne w życiu karmelitów było poszerzanie wiedzy, która miała być przez zakonników wykorzystywana w praktyce duszpasterskiej i polemicznej, ale także w życiu codziennym.

W podobny sposób generał wypowiedział się także w swoim wcześniejszym liście z Rzymu, datowanym na 22 czerwca 1634 r., w którym pisał do prowincjała prowincji polskiej, iż istnieją dwa elementy, które świadczą o życiu zakonnym: cnota oraz studia, przy czym przez tę pierwszą należy rozumieć niewinność i czystość życia, przez te drugie „biegłość w dobrych dyscyplinach”⁸. W związku z tym – jak podkreślał generał – w zakonie karmelitów stale prowadzone są zajęcia ze studentami, a regensi teologii i lektorzy artium czynią to w taki sposób, aby

6 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 83v.

7 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 83v.

8 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 89.

zainteresować umysły młodych ludzi, wzbudzając w nich niestrudzenie chęć podejmowania trudów nauki⁹. W swoim liście generał zalecał prowincjałowi prowincji polskiej, aby do studiów zachęcał raczej zakonników pokornych i łagodnych, nie zaś kłótliwych, rozwiązłych, złośliwych i podejrzliwych wobec zła, bowiem – jak podkreślał – nawet znajomość Pisma Świętego, jeśli nie opiera się na zasadzie miłości bliźniego, pokorze, łagodności i innych cnotach, jest próżna, bezużyteczna i prowadzi do pychy¹⁰. W konsekwencji generał zaznaczył, iż do kształcenia uniwersyteckiego, w tym podejmowania studiów zagranicznych, nie mogą być dopuszczani zakonnicy, którym przełożony nie wystawił odpowiedniego świadectwa moralnego¹¹.

Słowa o dopuszczaniu do studiów wyłącznie zakonników pokornych i łagodnych zostały przez generała zaczerpnięte z konstytucji zakonnych, które wprost zostały zacytowane także w aktach kapituły z 1644 roku. Zebrani w konwencie bydgoskim zakonnicy podkreślili raz jeszcze, iż nie powinny być promowane do studiów osoby kłótliwie, rozwiązłe i złośliwe¹². Napomnienia generała sprzed dziesięciu lat były zatem wciąż aktualne, a problem wysyłania na studia osób z odpowiednim przygotowaniem, ale prowadzących życie niegodne zakonnika wciąż – jak należy domniemywać – było praktykowane. Potwierdza to zapiska z tzw. kongregacji rocznej, która odbyła się w 1646 roku w klasztorze kłódawskim, gdzie ojcowie prowincji polskiej raz jeszcze przypomnieli wynikające zarówno z konstytucji zakonnych, jak i listu generała normy dotyczące osób promowanych na studia – „ad studia quoq[ue] nullus promoveatur, nisi iuxta p[rae]scr[ipt]um modu[m] in sup[er]memorato decreto Theodori Stratii”¹³.

9 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 89.

10 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 89.

11 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 89.

12 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 128v.

13 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 149v.

Do postanowień dekretu – nieżyjącego już wówczas – generała Stratiusa powrócili ojcowie zebrani na kapitule w 1652 roku, która odbyła się w klasztorze w Lipiu.

W dniu 27 kwietnia odbyło się zebranie w sprawie promocji studentów, na którym postanowiono, że studenci nie będą promowani w żaden inny sposób, ani w celu uzyskania stopni naukowych, ani w celu podjęcia studiów zagranicznych, jak tylko pod warunkiem ścisłego przestrzegania dekretu najczcigodniejszego świętej pamięci ojca Teodora Stratiusa, przekazanego naszej prowincji, jak również dekretu uchwalonego na ostatniej kapitule generalnej¹⁴.

Warunki te spełniał w oczach zebranych na kapitule ojców o. Marcin Charzewicz, którego definitorium rekomendowało generałowi na studia zagraniczne¹⁵. Z kolei zakonnikiem, który zdobył stopnie uniwersyteckie niezgodnie z obowiązującymi w zakonie przepisami, okazał się o. Marinus Mroszkowicz, o którym w aktach kapituły zostało odnotowane, że uzyskał stopnie naukowe bez wiedzy władz prowincji, przez co pozbawiony powinien być wszelkich urzędów, ale definitorium prosiło generała o dyspensę dla niego¹⁶. Podobnie rzecz się miała z o. Andrzejem Kaliszzkowskim – regensem studium filozoficznego, który za zgodą generała mógł używać tytułu magistra¹⁷. Kolejnymi zakonnikami, którzy bez zgody prowincji uzyskali tytuły naukowe w Italii, okazali się ojcowie Elias Szablowski i Spiridion Jaworkowicz, biorąc jednak pod uwagę ich chwalebne postępowanie, definitorium – tak w jak omówionym powyżej przypadku – zwróciło się z prośbą do generała o odpowiednią dyspensę¹⁸. Warto ponadto zaznaczyć, iż zajmująca się

14 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 171v.

15 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 171v.

16 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 176.

17 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 176.

18 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 183v.

tą kwestią kongregacja roczna, która w 1657 roku odbywała się w Krakowie, podjęła także uchwałę w sprawie o. Serapiona Knypera, aby mógł uzyskać prawdziwy – czyli zdobyty zgodnie z prawem zakonnym – tytuł magistra. W związku z powyższym został on – wraz z gdańskim kaznodzieją języka niemieckiego o. Andrzejem Haasjusem – przedstawiony jako kandydat do bakalaureatu¹⁹. Drugi z wyżej wymienionych już dwa lata później był promowany do stopnia magistra, po ponad dwudziestu latach pracy wśród heretyków w Gdańsku²⁰.

Ojcowie, którzy w 1629 roku zgromadzili się na kapitule w klasztorze we Lwowie, postanowili, iż od tej pory na studia zagraniczne do Italii nie będą mogli być wysyłani zakonnicy, którzy w macierzystej prowincji nie ukończyli kursu filozofii i rocznych studiów teologicznych²¹. Wynika z tego, iż w pierwszej ćwierci XVII wieku mogły zdarzać się lub nawet zdarzały przypadki, gdy na studia wysyłani byli zakonnicy nie w pełni do tego przygotowani, zmuszeni po przybyciu na Półwysep Apeniński do podjęcia studiów przygotowujących ich do rozpoczęcia właściwego kształcenia uniwersyteckiego. Uzupełnienie wspomnianego wyżej przepisu stanowił dekret podjęty przez ojców zgromadzonych na kapitule w 1632 roku, którzy postanowili, iż we wszystkich klasztorach, w których jest czterech lub pięciu profesów bez studiów filozoficznych, wybrani bracia będą ich uczyć gramatyki, w zakresie jednak proporcjonalnym do ich obowiązków, przeor danego klasztoru będzie zaś nadzorował ich posłuszeństwo, naukę i ćwiczenia – „In omnibus aut[em] con[ven]tibus, vbi fuerint 4 vel 5 professi reperti, sine studio philosophico iuuenes instruant[ur] in grammatica ab aliquo ex f[ratrum] ad mun[us] proportionato, quor[um] obedi[enti]ae, studio et exercitio inuigilabit r. prior localis”²². Ponadto w trakcie kapituły, która miała

19 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 183v.

20 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 188.

21 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 60.

22 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 74.

miejsce w podkrakowskim klasztorze na Piasku w 1645 roku, ojcowie prowincji polskiej postanowili, aby na najbliższej kapitule generalnej prowincjał polski imieniem całej prowincji prosił generała, aby za jego przyczyną w klasztorach karmelitańskich w Italii, Hiszpanii, Francji oraz w Niemczech zorganizowanych zostało nie mniej niż sześć miejsc dla studentów pochodzących z ziem państwa polsko-litewskiego, w których to klasztorach będą oni mogli zamieszkać celem swojego dalszego kształcenia – „ut Adm R P M provincialis in p[ro]ximo capitulo generali Rndissimo Pri Ordinis nomine provinciae supplicet, quatenus in conventibus observantiae regularis studiosis vel Italiae vel Hispaniae vel Galiae et praecipue Germaniae 6 adminus ex nostris iuvenibus collocat et distribuat”²³.

W trakcie kapituły rozpoczętej 4 listopada 1603 roku postanowiono, iż na studia zagraniczne udadzą się dwaj zakonnicy: Bartłomiej z Jasła – diakon, oraz Wawrzyniec z Krakowa – subdiakon, którzy zgodnie z wolą generała zakonu mieli we wrześniu 1604 roku przybyć do klasztoru w Pawii²⁴. W aktach kapituły z 1613 roku odnotowane zostało, że na studia zagraniczne – „ad exterarum nationes” – zostało wysłanych czterech zakonników: o. Jacek Duracz, o. Zygmunt Gdowski, o. Grzegorz Kriwinius oraz o. Adrian Zaremba, piąty zaś – brat Błażej – przebywał już na studiach w klasztorze w Pawii²⁵. Z kolei ojcowie zebrani na kapitule w 1632 roku postanowili, iż na studia do Italii zostaną wysłani kolejni dwaj zakonnicy: o. Tomasz Romer i o. Melchior Targowski²⁶.

W aktach kapituły z 1635 roku odnotowane zostało, że w tym właśnie roku odbyły się konkluzje, czyli publiczne obrony uniwersyteckie sześciu zakonników, z których czterech zostało wysłanych na dalsze studia do Italii. Wśród nich znaleźli się: o. Stanisław Malicki, o. Kalikst

23 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 146.

24 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 3v.

25 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 19.

26 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 76v.

Durłowicz, o. Awertyn Zakrzewski i brat Mikołaj Wasicki. W kraju pozostali natomiast o. Hilarion Kremowicz oraz o. Konstantyn Pniewski²⁷. W 1641 roku na *studia exotica* wysłani zostali trzej zakonnicy: brat Chryzostom Gliński, o. Jerzy Barszcz i o. Mikołaj Reginoldt²⁸, trzy lata później zaś definitorium przedstawiło wikariuszowi generalnemu zakonu trzech kolejnych kandydatów do wyjazdu: o. Franciszka Powsińskiego, o. Franciszka Piaseckiego oraz o. Dionizego Dulatowicza²⁹. Ojcowie zebrani na kapitule, która w 1649 roku odbywała się w klasztorze poznańskim, postanowili z kolei prosić generała, aby zapewnił studia w Italii o. Franciszkowi Powsińskiemu, który – jak zostało odnotowane – z uzasadnionego powodu powrócił z Francji do Italii i osiadł w jednym z klasztorów w prowincji weneckiej³⁰. W 1657 roku na studia zagraniczne został wysłany o. Cyprian Doleżyński, którego polecano generałowi nie tylko ze względu na dotychczasową pilność w pobieraniu nauk, ale także jego *laudabilis conversio* – godne pochwały nawrócenie³¹. W trakcie kapituły krakowskiej w 1667 roku definitorium zwróciło się zaś do generała o przyjęcie na studia ojców: Antoniego Grossmana, Bazylego Fornalewicza oraz Eliasza Smucewicza³².

W aktach kapituły, która w 1608 roku zebrała się w Krakowie, znalazła się wzmianka o studiującym już wówczas w Italii o. Wawrzyńcu Polaku (*Laurentius Polonus*), którego studia miał opłacać klasztor poznański³³, w aktach kapituły z 1637 roku zaś umieszczona została informacja, iż tytuł naukowy zdobył w Italii o. Jerzy Grabowski³⁴.

Studia uniwersyteckie na uczelniach zagranicznych – jak pokazują akta kapituł prowincji polskiej – mogły być też dla niektórych

27 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 95.

28 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 115v.

29 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 130.

30 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 158.

31 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 188.

32 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 215v.

33 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 12v.

34 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 103.

zakonników pretekstem do samowolnego opuszczenia klasztoru, co zostało odnotowane w aktach kongregacji rocznej, która w 1647 roku odbyła się w klasztorze w Lipiu. Zaznaczono w nich, że karze wygnania z prowincji poddanych zostało pięciu zakonników klasztoru krakowskiego: o. Marinus Mroszkowicz, o. Bazyli Wierzbicki, brat Andrzej Kaliszowski, a w sposób szczególny – bracia Teofil Ociesa i Serapion Knyper, którzy (w opinii definitorów) przesiąknięci byli najgorszymi wadami i obyczajami. Dopuszczając się wielu wykroczeń, uciekli z krakowskiego klasztoru do Italii, jak sami twierdzili, dla podjęcia studiów, w czym byli wspierani przez jednego z magnatów. Zebrani na kongregacji ojcowie podkreślili, że spowodowało to podjęcie wobec nich najsurowszych z możliwych kar, gdyż osiągnąwszy stopnie naukowe szybciej, niż jest to właściwe, mogą żyć teraz swobodniej, dając tym samym bardzo zły przykład innym do popełniania podobnych czynów³⁵. W przypadku o. Knypera kara nie była jednak tak dotkliwa, jakby mogło się wydawać, bowiem powrócił on do prowincji i kontynuował swoją karierę naukową, zarówno samodzielnie zdobywając wiedzę, jak i ucząc innych, gdyż w opinii definitorów – jak świadczą zapiski w aktach kongregacji rocznej, która w 1651 roku odbyła się w klasztorze płońskim – nadawał się do prowadzenia studiów teologicznych³⁶.

Powyższy tekst, jak zostało to zasygnalizowane w tytule, to rekonstruksja badawczy w kwestii studiów zagranicznych polskich karmelitów dawnej obserwy, a co za tym idzie – stanowi punkt wyjścia do szczegółowego opracowania tego zagadnienia, które zostanie uzupełnione o wyniki kwerendy przeprowadzonej w Archiwum Generalnym Karmelitów w Rzymie.

35 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 154v.

36 Akta kapituł prowincjalnych, dz. cyt., k. 166v.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Behm M., *Compendium libri Provinciae*, Archivum Generale Ordinis Carmelitarum w Rzymie, sygn. II. Polonia Commune 1.

Akta kapituł prowincjalnych, sesji definitorów prowincji, kopie pism generala zakonu, 1603–1667, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 93.

Liber provinciae Polonae fratrum ordinis Beatissimae Mariae Virginis de Monte Carmeli continens acta et decreta capitularia definitoria aliaque pertinentia confectus et inchoatus, 1668–1688, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 94.

Opracowania

Smet J., *I Carmelitani. Storia dell'Ordine del Carmelo*, vol. 3: *La Riforma Cattolica (1600–1750)*, parte I, Roma 1996.

Abstrakt

Niniejszy tekst stanowi rekonesans badawczy w kwestii studiów zagranicznych polskich karmelitów dawnej obserwy, a co za tym idzie – stanowi punkt wyjścia do szczegółowego opracowania tego zagadnienia, które zostanie uzupełnione o wyniki kwerendy przeprowadzonej w październiku 2024 roku w Archiwum Generalnym Karmelitów w Rzymie.

Słowa kluczowe: karmelici, karmelici dawnej obserwy, studia, studia zagraniczne

Abstract

This text serves as a preliminary research overview concerning the issue of foreign studies undertaken by Polish Carmelites of the Ancient Observance. As such, it constitutes a starting point for a more detailed study of this topic, which will be supplemented with the results of research conducted in October 2024 at the General Archive of the Carmelites in Rome.

Keywords: Carmelites, Ancient Observance Carmelites, studies, foreign studies

Tomasz Babnis

 <https://orcid.org/0000-0001-5869-0145>

UNIwersytet Jagielloński

 <https://ror.org/03bqmcz70>

Łacina najstarszych polskich akt karmelitańskich. Zarys zagadnienia

 <https://doi.org/10.15633/9788383701035.07>

Będąc przedmiotem badań zespołu najstarsze akta polskich karmelitów spisane zostały, jak znakomita większość tego rodzaju dokumentów, w języku łacińskim. Był to oficjalny język Kościoła, stosowany tak w liturgii, jak i w kościelnym szkolnictwie, stąd jego znajomość wśród zakonników, zwłaszcza tych lepiej wykształconych, była dobra¹. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że zakres tematyczny omawianych akt jest dość ograniczony, więc zebrane w tym rozdziale uwagi na temat ich języka dotyczą siłą rzeczy treści dość schematycznych i powtarzalnych, co nie dziwi w przypadku tego rodzaju dokumentów. Łacina stosowana w karmelitańskich aktach służyła piszącym do opisu odbywających się

1 Syntetyczne ujęcie tematu edukacji i życia intelektualnego karmelitów zob. S. Sułeczki, *Księgozbiór klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie*, Kraków 2014, s. 51–58.

cyklicznie kapituł prowincjonalnych oraz kongregacji definitorów, które cechowały się dość stałym układem. Co więcej, skrybowie posługiwali się językiem pełnym wyrażen formularnych, które obecne były niemal we wszystkich aktach. Z jednej strony zmniejsza to zatem zasób tekstu, z drugiej jednak pozwala – dzięki wyższej frekwencji użycia – na dokładniejsze zbadanie różnych kwestii związanych z gramatyką, słownictwem, zapisem i stylem oraz na ograniczenie wniosków, które mogłyby wynikać z błędnych odczytów bądź interpretacji fragmentów tekstu.

Poziom znajomości łaciny u zakonników spisujących karmelitańskie akta był dość wysoki, co wynika oczywiście z faktu powierzenia tego rodzaju zadań dobrze wykształconym ojcom². Zнали oni specyfikę tego typu tekstów i w opisie przebiegu nowych kapituł wykorzystywali formuły zawarte we wcześniejszych dokumentach. Pod względem języka wyróżniają się w pewnym stopniu fragmenty, w których skrybowie przytaczali tekst generała zakonu lub papieża. Reprezentują one łacinę typową dla stylu kancelarii włoskich. Oddziaływała ona zapewne w jakimś stopniu na język polskich karmelitów, ale kwestia ta wymaga dokładniejszych badań. W swoim tekście pominę ten aspekt, przyglądając się tym sekcjom akt, które nie były tego rodzaju cytowaniami dokumentów obcych.

Język akt kapituł karmelitańskich zasadniczo nie odbiega od normy łaciny klasycznej³. Nie dziwi to, ponieważ po przełomie renesansowym

2 W aktach nie znajdziemy w zasadzie przykładów błędów wynikających ze słabszej znajomości łaciny, jak wprowadzanie wyrazów bądź fraz polskich w miejscach, w których piszący nie potrafił oddać w języku łacińskim własnej myśli. Taki problem obserwujemy choćby u Protazego Neveraniego, wysłannika małopolskich franciszkanów reformatów na kapitułę generalną w hiszpańskim Valladolid (1740). Por. np. P. Neverani, *Diariusz drogi Hiszpańskiej (1740)*. *Diarium viae Hispanicae (1740)*, tłum. T. Babnis, D. Piwowarczyk, [w:] *Europejskie drogi staropolskich peregrynantów. Relacje Teofila Szemberga, Protazego Neveraniego i Franciszka Bielińskiego*, red. B. Rok, F. Wolański, Kraków 2018 (*Peregrinationes Sarmatarum*, 7).

3 Przez łacinę klasyczną rozumiem „gramatykę języka pisanego rzymskich warstw wykształconych, który znalazł odzwierciedlenie w zachowanych

doszło także w Kościele do klasycyzacji języka, a więc powrotu do stanu klasycznego po średniowieczu (gdy rozwój łaciny znacznie ją od tego stanu oddalił), i w XVII wieku, gdy analizowane tu akta spisywano, proces ten był już ukończony. Łaciną w dużej mierze średniowieczną były zapewne spisane XV-wieczne akta kapituł, które znamy z *Compendium libri provinciae* Marcina Behma; ten uczony karmelita korzystał jednak nie z oryginałów, ale z wcześniejszej, zaginionej pracy *Liber communis provinciae Polonae fratrum carmelitarum* Błażeja Choickiego⁴, stąd język tego tekstu ma już w dużej mierze charakter klasyczny. W tym rozdziale chciałbym jednak przede wszystkim zwrócić uwagę na specyficzne elementy językowe, zwłaszcza te, które w analizowanych tekstach stanowią odstępstwa od normy łaciny klasycznej. Omówię zagadnienia dotyczące – kolejno – składni, leksyki oraz grafii (w tym użycia skrótów)⁵.

Karmelici spisujący swoje akta posługiwali się często zdaniami złożonymi (zarówno współrzędnie, jak i podrzędnie) o nieraz dużym stopniu wewnętrznej komplikacji. Przestrzegali zasad użycia koniunktywu w zdaniach podrzędnych i bardzo rzadko popełniali w tej kwestii błędy. Bardzo chętnie posługiwali się równoważnikami zdaniowymi takimi jak składnie *accusativus cum infinitivo*⁶ oraz *ablativus absolutus*. Ta druga konstrukcja używana była z ogromną wręcz częstotliwością, zwłaszcza w powtarzalnych segmentach otwierających opisy każdej kapituły. Dla zobrazowania zjawiska przytoczę dłuższą frazę (pogrubieniem zaznaczono elementy składni *ablativus absolutus*):

tekstach literackich pochodzących z okresu od I w. przed Chr. do II w. po Chr., w mniejszym zakresie także z okresu nieco wcześniejszego (III–II w. przed Chr.) i późniejszego (III–V w. po Chr.)” (H. Wolanin, *Gramatyka opisowa klasycznej łaciny w ujęciu strukturalnym*, Kraków 2012, s. 17).

4 S. Sulecki, *Najstarsze statuty polskich karmelitów*, [w:] *Krajobraz i dziedzictwo kulturowe Europy – Sacrum i profanum*, red. A. Giza, L. Rotter, Kraków 2017, s. 152–153.

5 W większości przypadków nie podaję przy podawanych przykładach lokalizacji w tekście ze względu na bardzo dużą liczbę wystąpień omawianych zjawisk.

6 Tymczasem bardzo rzadko występuje składnia *nominativus cum infinitivo*.

Sabbatho, quod erat vigilia dominicae duodecimae post Trinitatem, die 15 augusti [15 VIII] **convenientibus** summo mane tam **gremialibus**, quam **conventualibus** ad ecclesiam missa de Spiritu Sancto per r.p. Theodorum Kociszewski, priorem s. Annae et definitorem tertium, solenniter est decantata, **qua finita** omnes cappis albis induti ad locum definitorii processerunt cantando hymnum *Veni Creator Spiritus*, **quo finito recedentibus conventualibus** et **solis remanentibus gremialibus praemissa** constitutionum nostrarum **lectione** [...] a.r.p.m. provincialis sermonem de observantia regulari manutenenda habuit **eoque absoluto** exposuit rationes, ob quas haec congregatio definitoria **anno** proxime a capitulo provinciali **evoluta** celebrari non potuit⁷.

Jak widać z powyższego passusu, na przestrzeni jednego, liczącego kilka wierszy zdania, konstrukcja *ablativus absolutus* występuje aż osiem razy („convenientibus [...] gremialibus [...] conventualibus”; „qua finita”; „quo finito”; „recedentibus conventualibus”; „solis remanentibus gremialibus”; „praemissa [...] lectione”; „eoque absoluto”; „anno [...] evoluta”). Autorzy akt chętnie też sięgali po konstrukcje względne: w przywołanym zdaniu występują one aż cztery razy („Sabbatho, quod erat”; „qua finita”; „quo finito”; „rationes, ob quas”). Z dużą częstotliwością występują zaimki nieokreślone (w tym złożone z postfiksami *-vis* albo *-libet*). Stosunkowo często zaimek wskazujący *hic*, *haec*, *hoc* („ten, ta, to”) zastępowany był nieodmiennym wyrazem *huiusmodi* bądź *eiusmodi* („tego rodzaju”) albo imiesłowem przeszłym biernym *dictus* („rzeczony”) bądź *praefatus* („wyżej wspomniany”). Zjawiskiem częstym dla łaciny późnoantycznej i średniowiecznej (a także dla języków romańskich) było używanie ablatiwu rzeczownika odsłownego zamiast imiesłowu teraźniejszego czynnego, który trzeba było dostosowywać do podmiotu. Przykład tego

7 Liber provinciae Polonae fratrum ordinis Beatae Mariae Virginis de Monte Carmeli continens acta et decreta capitularia definitoria... z lat 1668–1688, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 94, 169r.

zjawiska widać zresztą w powyższym cytacie: „omnes [...] processerunt cantando hymnum” (w miejsce klasycznego *cantantes*). Nieklasyczne jest także wykorzystywanie przyimka *per* zamiast *a(b)* dla wskazania wykonawcy czynności wyrażonej w stronie biernej (np. „lapideae [...] per magnificum dominum Prusinovski [...] inscriptae”)⁸. Pod względem fleksji dostrzec można przede wszystkim dwie różnice w stosunku do stanu klasycznego: w ablatiwie liczby pojedynczej rzeczowników III deklinacji nieraz pojawia się końcówka *-i* zamiast *-e*, a w formach biernych czasu *perfectum* czasownik posiłkowy występuje w *perfectum*, a nie w *praesens*, a więc zamiast klasycznego *praesentati sunt* („zostali zaprezentowani”) pojawia się *praesentati fuerunt*.

Analizowane źródła traktują przede wszystkim o sprawach związanych z funkcjonowaniem zakonu – jego sferami organizacyjną i ekonomiczną, a także zawierają liczne odniesienia do sakramentów i liturgii. To zaś w naturalny sposób zdeterminowało zastosowaną w nich leksykę⁹. Wiele wyrazów znanych z łaciny starożytnej użytych zostało w technicznych, kościelnych znaczeniach, np. *conventus* – „konwent” (klas. „schodzenie się, gromadzenie się”), *sermo* – „kazanie” (klas. „mowa, język”), *socius* – „asystent wysłannika na kapitule” (klas. „towarzysz”). Nie zaobserwowano natomiast przykładów takich neosemantyzmów, które wyróżniałyby język akt karmelitańskich na tle innych tekstów kościelnych z tej epoki.

Warto wymienić jeszcze inne przykłady różnic względem łaciny klasycznej odnotowanych w analizowanych źródłach. Zamiast spójnika *ut* („aby, żeby”) niezwykle często pojawia się *quatenus*, być może ze względu na występowanie *ut* w funkcji porównawczej („jak”).

8 Liber provinciae... z lat 1668–1688, dz. cyt., s. 179v. Przyimek *per* pojawia się nieraz także przy agensie nieżywotnym, który z perspektywy zasad łaciny klasycznej powinien być wprowadzany bezprzyimkowo, przez sam ablatiwus.

9 Na temat leksyki ze sfery religijno-kościelnej w średniowiecznej łacinie polskiej zob. Ł. Halida, *Leksyka religijno-kościelna w łacinie średniowiecznej. Neologizmy słowotwórcze*, Kraków 2025.

Obligacja i konieczność wyrażana jest najczęściej przez frazę *opus est* („trzeba”) oraz czasowniki *debere* (dosł. „być winnym”) lub *teneri* (dosł. „być trzymanym”), stosunkowo rzadko pojawia się natomiast częsta w łacinie klasycznej konstrukcja *coniugatio periphrastica passiva* składająca się z imiesłowu przyszłego biernego oraz czasownika posiłkowego *esse*. Składiną imiesłów ten występuje dość często w konstrukcjach z przyimkiem (np. w bardzo często powtarzanej frazie „*de capitulo provinciali celebrando*”). Bardzo często karmelitańscy skrybowie wprowadzali do tekstu frazy wyjaśniające otwierane wyrazami *scilicet*, *videlicet*, *nempe* bądź *nimirum* („mianowicie, to jest”). W wyborze przyimków zauważalna jest tendencja do częstego używania przyimka *absque* – „bez” (przy względnie rzadkim użyciu synonimicznego *sine*) oraz *iuxta* – „według, zgodnie z” (przy względnie rzadkim użyciu synonimicznego *secundum*). Karmelitańscy skrybowie stosunkowo często posługiwali się wyrazem *ex(s)istens* w funkcji nieistniejącego imiesłowu teraźniejszego czynnego od czasownika *esse*.

W badanych tekstach odnajdujemy ponadto liczne formuły datacyjne. Na określenie dni miesiąca używano wyłącznie typowej numeracji od pierwszego dnia miesiąca (np. „*die decima aprilis*”), nigdy nie pojawia się zaś np. starorzymskie datowanie według kalend, idów i non, będące choćby w epoce renesansu wyznacznikiem erudycji starożytniczej pisarzy. Dni tygodnia zasadniczo określane są zgodnie z systemem chrześcijańskim (np. *feria secunda* – „poniedziałek”, *feria tertia* – „wtorek” itd.), choć czasem pojawiają się nazwy niechrześcijańskie, np. *dies veneris* („piątek”) zamiast *feria sexta*¹⁰. Wyjątek stanowią tutaj sobota i niedziela, określane wyłącznie chrześcijańskimi nazwami *sabbat(h)um* i *dominica*. Funkcję pomocniczą w datacji pełnią nazwy świąt oraz

10 Odnośnie do liczebników dostrzec też można ich nieklasyczne formy, np. 80 – *octuaginta* (zamiast klasycznego *octoginta*) oraz 19 – *novemdecem* (zamiast klasycznego *undeviginti* – taki zapis dotyczy większości liczebników zapisywanych z ósemką lub dziewiątką w rzędzie jedności, co jest typowe dla łaciny tej epoki).

niedziel: czy to wyrażone liczebnikiem, czy incipitem introitu mszalnego (np. *Iudica* bądź *Laetare*)¹¹. Bardzo często pojawiają się też w badanych tekstach nazwy geograficzne. Ich autorzy posługiwali się klasyczną tzw. składnią miast, w funkcji okolicznika miejsca używając genetiwu, np. *Cracoviae* zamiast *in Cracovia* („w Krakowie”), a kierunku – akuzatiwu, np. *Cracoviam* zamiast *in Cracoviam* („do Krakowa”). W funkcji przydawki najczęściej jednak korzystali z przymiotnika utworzonego od nazwy miasta, stąd np. fraza *prior Bydgostiensis* („przeor bydgoski”). Używane nazwy geograficzne nie zawsze są precyzyjne. Przykładowo: wieś Wola Gułowska na Lubelszczyźnie, gdzie karmelitów sprowadzono w 1633 roku, określana jest wyłącznie przymiotnikiem *Gułoviensis*, a konwent w Sąsiadowicach koło Sambora (dziś na Ukrainie) wspomniany jest zawsze jako *conventus s. Annae*. Polskie nazwy własne i ich przymiotnikowe derywaty pisane są bardzo często w sposób niekonsekwentny, a obok siebie funkcjonują wersje *Poznania* oraz *Posnania* lub *Bydgostia* i *Bigostia*. Co zrozumiałe, zjawisko to występuje w jeszcze większym stopniu w przypadku nazwisk zakonników, które nieraz występują w kilku wariantach, i to nawet na tej samej karcie tekstu.

Pod względem zapisu dostrzec można typową już dla epoki późnoantycznej tendencję do niekonsekwentnej pisowni historycznych dyftongów *ae* oraz *oe*, które wieki wcześniej uległy monoftongizacji¹². Często więc całkowicie wymiennie funkcjonuje zapis *ae*, *oe*, *e* oraz *ę* (tzw. *e caudata*). Niestabilizowanie grafii przejawiało się przeważnie w eliminacji

11 Mowa tu zwłaszcza o niedzielach Wielkiego Postu i okresu wielkanocnego. Gdy pojawiał się liczebnik, stosowano zwykle frazę *post Pascha*, choć pojawiała się także wersja *a Paschate proximo* z wyrazem *Pascha* traktowanym jako rzeczownik rodzaju nijakiego.

12 W łacinie klasycznej dyftong *ae* wymawiano [ai], podczas gdy *oe* – [oi]. Z czasem oba zaczęto wymawiać jako [e], stąd zanikła różnica między *e* a tymi dyftongami (proces ten rozpoczął się już zapewne u schyłku Republiki, ale z czasem się nasilił). Por. J. Clackson, G. Horrocks, *The Blackwell History of the Latin Language*, Malden 2007, s. 240–242; H. Wolanin, *Gramatyka opisowa klasycznej łaciny w ujęciu strukturalnym*, dz. cyt., s. 85–91.

historycznego dyftongu, a więc np. *secularis* zamiast *saecularis* („świecki”) i *pēna* zamiast *poena* („kara”), ale występowało też zjawisko odwrotne i zamiast klasycznych form *felix* („szczęśliwy”) oraz *ceterum* („poza tym”) występują w tekstach postaci *faelix* oraz *caeterum* (w przypadku tych dwóch wyrazów pisownia z dyftongiem jest nawet częstsza). Fenomen ten obserwuje się jednak częściej w tematach wyrazów, a nie w końcówkach, co zapewne można uznać za świadectwo przyswojenia sobie reguł gramatycznych wyuczonych w praktyce szkolnej¹³. W wyniku wspomnianej niekonsekwencji zapisu historycznych dyftongów i niepewności co do interpretacji form zakończonych na *e* (które może odpowiadać klasycznym formom zakończonym na *e* oraz na *ae*) skrybowie sygnalizowali nieraz wyraz zakończony na *e* makronem (np. *malē*), aby podkreślić, że jest to zakończony na *e* przysłówek¹⁴. Niejednoznaczna jest też pisownia *i* oraz *y* (co odnotowano już w odniesieniu do nazw własnych). Rzeczownik mający w łacinie klasycznej postać *auctoritas* występuje w aktach zawsze w postaci *authoritas*, która częsta jest w nowożytnym piśmiennictwie polskołacińskim¹⁵.

13 Pewne pojęcie o nauce łaciny i literatury łacińskiej wśród karmelitów daje zachowany księgozbiór w krakowskim klasztorze na Piasku. Spośród zawartych w nim gramatyk wymienić można słynne podręczniki Crusiusa, Alvareza i Valeriusa – zob. S. Sułceki, *Księgozbiór klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie*, dz. cyt., s. 261–262.

14 *Nota bene* taki zapis dublował się z często przyjmowanym zapisem form biernika, w których makron nad samogłoską sygnalizował opuszczenie końcowego *m* (np. *magnā* = *magna[m]*).

15 W takiej postaci rzeczownik *authoritas* oraz jego derywaty występują także w pracach historycznych XVIII-wiecznego polskiego jezuitę Tadeusza Krusińskiego o upadku monarchii Safawidów (np. *exauthoratus* – „pozbawiony władzy”) – zob. T. Krusiński, *Tragica vertentis belli Persici historia: per repetitas clades ab anno 1711 ad annum 1728vum continuata, post Gallicos, Hollandicos, Germanicos ac demum Turcicos authoris typos auctior*, Leopoli 1740. Pisownia przez „th” pojawiła się pod wpływem pseudoetymologii wywodzącej to słowo z greki. Etymologia ta zasadzała się zapewne na podobieństwie do wielu grecki wyrazów z prefiksem *auto-*. Zob. T. Mojsik, *Auctor i actor od etymologii do komunikacji społecznej i z powrotem*, [w:] *Mit autorytetu – autorytet mitu*, red. J. Sieradzan, Białystok 2009, s. 16, przyp. 11.

Kolejnym elementem wymagającym odnotowania jest niekonsekwencja w zapisie podwojonych spółgłosek, czyli geminat. Ponieważ w przyswojonych przez polszczyznę wyrazach pochodzenia łacińskiego dochodziło zwykle do ich uproszczenia („intelekt”, a nie „intellekt”), nie dziwi skłonność do analogicznego zjawiska w wyrazach łacińskich (np. *aprobare* zamiast *approbare*). Szczególnym przykładem tego zjawiska są rzeczowniki oznaczające definitorium („organ doradczy prowincjała”) oraz defnitora („członka definitorium”). W tych dwóch niezwykle częstych przypadkach pisownia nagłosu występuje w aż czterech wersjach: *deff-*, *def-*, *diff-* oraz *dif-*. Obserwuje się też zjawisko odwrotne, a więc podwajania spółgłosek pojedynczych (np. *viccarius* zamiast *vicarius* i *procurro* zamiast *procuro*¹⁶). Występująca jeszcze w starożytnej łacinie różnorodność zapisu sekwencji *-ii-* pojawia się także w omawianych aktach, gdyż czasem obok *ii* pojawia się samo *i*, a jeszcze gdzie indziej napotykamy zapis przez *y* (względnie *ÿ*) lub *ij*. Należy też zaznaczyć, że zupełnie nieuregulowane są takie kwestie, jak pisownia wyrazów wielkimi literami (używany bardzo często, zwłaszcza w rzeczownikach) oraz interpunkcja, w których zastosowaniu nie sposób dostrzec żadnej reguły. Nie dziwi to zresztą, ponieważ te kwestie skodyfikowano normatywnie w językach współczesnych dość późno, a na gruncie łaciny nawet dziś brak w tej sferze ogólnie przyjętego wzorca zapisu i częstym zjawiskiem jest wpływ zasad występujących w języku ojczystym autorów danego tekstu łacińskiego.

Tekst obfituje także w różnego rodzaju skróty, dokonywane zarówno przez suspensję (np. *aut[em]* lub wielka liczba skróconych przymiotników od nazw miejscowych typu *Vilnen[is]*), jak i przez kontrakcję (np. *q[ui]a*, *pro[vincia]lis*). Wśród skrótów dokonywanych przez suspensję należy wymienić bardzo typowe pominięcia znajdujących się

16 Ten przykład jest szczególnie uderzający, ponieważ istnieje zupełnie odrębny czasownik *procurro*, *ere* („wybiegać naprzód”) odrębny od *procuro*, *are* („załatwiać, mieć staranie”).

na końcu morfemów *-que* bądź *-quam* albo końcówek *-us*, *-ur* lub *-m*. Litery *m* oraz *n* bardzo często skracane są również w środku wyrazu. Jeśli chodzi o skróty dokonywane przez kontrakcję, dostrzec można tendencję do skracania ablatiwów i akuzatiwów liczby pojedynczej wyrazów deklinacji III, zwłaszcza zakończonych w mianowniku na *-tio* (np. *r[atī]one*, *t[em]p[o]re* lub *nom[in]e*). Zazwyczaj skrócony jest też zapis wyrazów *per*, *prae* oraz *pro*, i to niezależnie od tego, czy występują jako przyimki, czy jako prefiksy w wyrazach złożonych.

Co zrozumiałe, skracane są przede wszystkim wyrazy używane najczęściej, zwłaszcza związane ze strukturą zakonu (podaję w mianowniku liczby pojedynczej, choć równie często pojawiają się formy przypadków zależnych): predykaty *reverendus* (*r[everendus]*, *r[evere]nd[us]*, *re[vere]nd[us]*, *rev[erendus]*) bądź *venerabilis* (*vener[abilis]* bądź *v[enera]b[il]is*), rzeczowniki *pater* (*p[ate]r*, *p[ater]* lub *p[a]t[er]*), *frater* (*f[rate]r*, *f[rater]* lub *f[ra]t[er]*), *magister* (*m[agiste]r* lub *m[a]g[iste]r*), *provincialis* (*pro[vincia]lis*), *provincia* (*pro[vinci]a*), *diffinitorium* (*diff[initorium]*¹⁷), *ordo* (*ord[o]*), *ecclesia* (*eccl[esi]a*) lub *conventus* (*con[ven]tus*). Często w postaci skrótowców zapisywano takie frazy, jak *sanctae theologiae doctor* (s.t.d.) lub *sanctae theologiae magister* (s.t.m.), a także bardzo typowe dla tekstów kościelnych określenia *Beata Maria Virgo* (BMV) oraz *anno Domini* (AD). Do innych bardzo często skracanych wyrazów należy *v[er]o*, *o[mn]es*, *sc[i]l[icet]*, *q[ua]m*, *con[tra]*, *g[e]n[er]alis*, *gr[at]ia* i *ep[iscop]us*. Wszystkie te formy skrócone występują również w innych tekstach z tej epoki. Do nietypowych natomiast rozwiązań brachygraficznych należy zapis nazwy konwentów większych w Krakowie i Lwowie. Przymiotnik *maior* skracany jest do postaci *ior*, co może być konfundujące, gdyż jako pierwsza nasuwa się interpretacja *iunior* („młodszy”), co wskazywałoby właśnie

17 Z uwzględnieniem wspomnianych wyżej wariantów pisowni początku tego wyrazu.

na konwenty mniejsze, które w obu przypadkach powstały później od większych¹⁸.

Ponieważ spisywaniem akt zakonnych zajmowało się wielu zakonników, zrozumiałą rzeczą są różnice w stosowanej przez nich łacinie (dotyczy to sfer składni, leksyki i grafii). Odczytując tekst źródłowy, można łatwo dostrzec zmianę ręki, ale nie wiemy niestety, kto w danym miejscu tekst spisywał, jeśli nie liczyć Marcina Behma jako kompilatora *Compendium libri provinciae*¹⁹. Ustalenie tożsamości skrybów w połączeniu z badaniami nad edukacją polskich karmelitów pozwoliłyby niewątpliwie na pogłębienie naszej wiedzy o języku omawianych dokumentów.

Podsumowując te rozważania, trzeba stwierdzić, że najstarsze polskie akta karmelitańskie stanowią pod względem językowym typowy raczej produkt dobrze wykształconych przedstawicieli duchowieństwa zakonnego²⁰. Ich język to standardowa dla epoki nowożytnej łacina kościelna bliska łacinie klasycznej z uwzględnieniem pewnych odnotowanych w rozdziale odrębności. Dalsze prace projektowe powinny przynieść wzbogacenie tych ustaleń o nowe szczegóły oraz umożliwić komparatystyczne zestawienie z analogicznymi dokumentami powstałymi w kręgu innych zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej.

18 Za zwrócenie uwagi na tę oryginalną metodę skracania dziękuję Panu Doktorowi Szymonowi Suleckiemu.

19 Marcin Behm należał do najlepiej wykształconych karmelitów polskich. Studiował w Rzymie, a w 1680 roku uzyskał na Akademii Krakowskiej doktorat z teologii (zob. S. Sulecki, *Księgozbiór klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie*, dz. cyt., s. 128, 169–174).

20 Dość podobne cechy można dostrzec choćby w opublikowanych już aktach kapituł zakonu dominikanów w Polsce, zob. *Acta capitulorum provinciae Poloniae ordinis praedicatorum*, vol. 1, a cura di R. F. Madura, Roma 1972.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Liber provinciae Polonae fratrum ordinis Beatae Mariae Virginis de Monte Carmeli continens acta et decreta capitularia definitoria... z lat 1668–1688, Archiwum Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie, rkps 94.

Źródła drukowane

Acta capitulorum provinciae Poloniae ordinis praedicatorum, vol. 1, a cura di R. F. Madura, Roma 1972.

Krusiński T., *Tragica vertentis belli Persici historia: per repetitas clades ab anno 1711 ad annum 1728vum continuata, post Gallicos, Hollandicos, Germanicos ac demum Turcicos auctoris typos auctor, Leopoli 1740*.

Neverani P., *Diariusz drogi Hiszpańskiej (1740). Diarium viae Hispanicae (1740)*, tłum. T. Babnis, D. Piwowarczyk, [w:] *Europejskie drogi staropolskich peregrynantów. Relacje Teofila Szemberga, Protazego Neveraniego i Franciszka Bielińskiego*, red. B. Rok, F. Wolański, Kraków 2018 (*Peregrinationes Sarmatarum*, 7).

Opracowania

Clackson J., Horrocks G., *The Blackwell History of the Latin Language*, Malden 2007.

Halida Ł., *Leksyka religijno-kościelna w łacinie średniowiecznej. Neologizmy słowotwórcze*, Kraków 2025.

Mojsik T., *Auctor i actor od etymologii do komunikacji społecznej i z powrotem*, [w:] *Mit autorytetu – autorytet mitu*, red. J. Sieradzan, Białystok 2009.

Sulecki S., *Księgozbiór klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie*, Kraków 2014.

Sulecki S., *Najstarsze statuty polskich karmelitów*, [w:] *Krajobraz i dziedzictwo kulturowe Europy – Sacrum i profanum*, red. A. Giza, L. Rotter, Kraków 2017.

Wolanin H., *Gramatyka opisowa klasycznej łaciny w ujęciu strukturalnym*,
Kraków 2012.

Podziękowanie

Za cenne uwagi i poprawki dziękuję Panom Doktorom Łukaszowi Halidzie i Szymonowi Sułeckiemu.

Abstrakt

Rozdział poświęcony jest językowi najstarszych polskich akt karmelitańskich (do 1688 roku). Teksty te zostały spisane po łacinie w jej typowym dla epoki wczesnonowożytnej wariantcie. W pracy omówione zostały typowe cechy językowe w odniesieniu do składni, gramatyki, leksyki i grafii.

Słowa kluczowe: karmelici, dokumenty zakonne, łacina kościelna, łacina w Polsce

Abstract

The chapter is devoted to the language of the oldest Polish Carmelite records (up to 1688). These texts were written in Latin in its typical variant for the early modern era. The paper discusses typical linguistic features with regard to syntax, grammar, lexis and spelling.

Keywords: Carmelites, monastic documents, Ecclesiastical Latin, Latin in Poland

Spis treści

Tomasz Graff

- Założenia projektu „Najstarsze akta kapituł karmelitów
dawnej obserw w Polsce (do 1688) – edycja krytyczna”
(2024–2027) 5

Szymon Sułeck

- Siedemnastowieczne odpisy najstarszych akt prowincji
karmelitów w Polsce. Uwagi wstępne 21

s. Elżbieta Elena Wróbel

- Wybory zarządu prowincji karmelitów w XVII wieku. 37

Jan Bulak

- Przydatność protokołów kapituł z lat 1668–1688
do badań nad dziejami karmelitów dawnej obserwacji
w Wielkim Księstwie Litewskim 51

Paweł Krokosz

- Przypadki naruszenia reguły zakonnej: próba przedstawienia
zagadnienia na podstawie akt kapituł karmelitów dawnej
obserwacji w Polsce w latach 1668–1688 –
zarys problematyki 61

Bartłomiej Wołyniec

- Studia zagraniczne polskich karmelitów dawnej obserwacji.
Rekonesans badawczy. 87

Tomasz Babnis

- Łacina najstarszych polskich akt karmelitańskich.
Zarys zagadnienia 101

Na publikację składa się siedem tekstów badaczy wchodzących w skład zespołu realizującego grant „Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki” nr NPRH/DN/SP/0008/2023/12, pt: „Najstarsze akta kapituł karmelitów dawnej obserwy w Polsce (do 1688) – edycja krytyczna”. Autorzy ukazują Czytelnikowi bogactwo treści najstarszych polskich akt kapituł karmelitańskich. Przedstawiają założenia projektu zmierzającego do pełnej edycji akt, jak również tematy dotąd rzadko poruszane przez badaczy: problematykę powstania XVII-wiecznych odpisów akt kapituł karmelitańskich, zasady wyboru zarządu prowincji, przydatność protokołów kapituł do badań nad dziejami karmelitów w Wielkim Księstwie Litewskim, przypadki naruszenia reguły zakonnej oraz zagraniczne studia polskich karmelitów. Monografię wieńczy tekst filologa klasycznego ukazujący specyfikę łaciny najstarszych polskich akt karmelitańskich.

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

NARODOWY
PROGRAM
**ROZWOJU
HUMANISTYKI**

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

ISBN 978-83-8370-103-5

9 788383 701035 >